

ธรรมชาติของพระธรรมกถึกคือนักเทศน์เอกองค์นี้ ประกาศกังวานไปทั่วสรรพางค์กายและจิต ตั้งแต่เรื่องของความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่เป็นแก่นสารในร่างกายอย่างไม่ปิดบัง และชี้เรื่องสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ลงที่จิตเสมอ อย่างไม่ปิดบังเหมือนกัน จนกว่าจะจบคัมภีร์ คือกายแตกเสียเมื่อใด พระธรรมกถึกก็ลงจากธรรมาสันทันทน์โดยไม่ให้ใครนิมนต์ลง พระธรรมกถึกองค์นี้ไม่ยอมรับได้รับเสีย และรับคำสรรเสริญนินทาจากใคร ทำงานตามหน้าที่ไม่ล่าเอียง

พระพุทธเจ้าและสาวกทั้งหลายท่านได้สดับธรรมจากพระธรรมกถึกองค์นี้ ซึ่งข้อบอกลัทธิของจริงอยู่ที่กายและจิตของท่าน โดยแยกคายด้วยปัญญา จึงปรากฏนามอันวิเศษขึ้นให้สัตว์โลกผู้มีตามิหู ได้เห็นได้ฟังว่า พุทโธ บำง อรหันต์บำง วิสุทธิบุคคล ผู้หมดจดผ่องใสบำง ทั้งนี้ก็เพราะท่านได้สดับธรรม ซึ่งประกาศอยู่ในกายและจิตด้วยความพิจารณาพิจารณานั้นเอง ส่วนการฟังจากท่านผู้อื่นแสดงเป็นบางครั้งบางคราว ท่านก็ฟังเพื่อน้อมเข้ามาในตน ไม่ยอมให้รู้ไหลไปทีอื่น ตกลงการฟังภายนอกและการฟังภายในก็เลยเป็นปัจจัยเครื่องหนุนปัญญาของท่านให้สมบูรณ์ ควรแก่การถอดถอนกิเลสเป็นลำดับ สัปบุรุษผู้ใคร่ธรรมก็ควรจะเอาอย่างท่านไว้พิจารณาบำง จะฟังเป็นผู้ไม่ขาดแคลนในธรรมอันตนจะฟังได้ยินได้ฟังจากกายและจิต ซึ่งประกาศความจริงอยู่ตลอดเวลา

ศาลากองทัพกองทุกข์

เมื่อปลุกศาลาขึ้นแล้ว จะเป็นหลังเล็กหรือใหญ่ก็ตาม เราจะกันทางหวงห้าม ไม่ให้แขกมาพักอาศัยก็ไม่ได้ บรรดาแขกที่มาจากที่ต่าง ๆ ทั้งที่ใกล้และที่ไกล ทั้งที่เป็นคนดีและคนชั่ว ต้องขึ้นพักบนศาลานั้นก่อนไปอื่น นี้เรียกว่าศาลารับแขก เมื่อตั้งรูปกายขึ้นปรากฏแล้ว จะเป็นสัตว์เป็นมนุษย์ก็ตาม จะเป็นรูปกายเล็กหรือใหญ่ก็ตาม ชื่อว่าเป็นเรือนอยู่แห่งสุขหรือทุกข์มีโรคเป็นต้น โรคทุกชนิดก่อนจะหายหรือไม่หายนั้น ต้องเกิดขึ้นที่กายก่อนอื่น ฉะนั้นจึงเรียกว่ากายเป็นเส้นทางเดินของโรค มีเจ็บไข้เป็นต้น ทั้งที่เป็นโรคเกิดกับตัว ทั้งที่เป็นโรคเกิดจากการกระทบดินฟ้าอากาศ ซึ่งเรียกว่า โรคจรมานี้ เรียกว่า ศาลากองทุกข์

ส่วนจิตเล่า ก็เป็นเส้นทางเดินของกิเลสความเศร้าหมองทั้งหลาย ทั้งที่เป็นส่วนหยาบส่วนกลาง และเป็นส่วนละเอียด ต้องเกิดขึ้นที่จิต ซึ่งเป็นเส้นทางเดิน จะให้เกิดขึ้นที่อื่นไม่ได้ ท่านผู้พิจารณาโดยแยกคายด้วยปัญญา ก็สามารถทำกายและจิตให้เป็นเส้นทางเดินของคุณงามความดี มีศีลสมาธิ ปัญญา เป็นต้น ได้อีกเหมือนกัน ดังพระพุทธเจ้าเป็นตัวอย่าง ท่านสร้างโพธิสมภาร เพื่อเป็นศาสตราจารย์สอนโลก ท่านก็เอากายซึ่งเป็นเส้นทางเดินของโรค และเอาจิตซึ่งเป็นเส้นทางเดินของกิเลสทั้งหลายนั้นเองสร้างพระบารมี โรคก็เป็นไปในกาย กิเลสก็เป็นไปในจิต คุณงามความดี คือ ศีลสมาธิ ปัญญา ก็เป็นไปในกายกับจิตอันเดียวกัน ต่างก็ทำหน้าที่ของตัวในสถานที่อันเดียวกัน เช่นเดียวกับโรงงานโรงสี ซึ่งเต็มไปด้วยตัวจักรทั้งเล็กทั้งใหญ่ ซึ่งมีอยู่ในโรงงานอันเดียวกัน ต่างก็ทำหน้าที่ของตัว ผลรายได้ที่เกิดจากงานก็คือข้าวสาร และแกลบรำ บดได้ที่แล้ว ข้าวสารตกไปทางหนึ่ง แกลบรำตกไปทางหนึ่ง จากโรงงานอันเดียวกันฉะนั้น

เพราะฉะนั้นกายกับจิตจึงเป็นเหมือนธรรมสภา สถานที่ประกาศศาสนธรรมอยู่ในตัว พร้อมทั้งปัญญาและวิชันนา ให้ผู้ไตร่ตรองถึงเหตุผลที่ประกาศอยู่ทุกเวลา ซึ่งล้วนแล้วแต่ร้อยสัจอันยอดเยี่ยมให้ได้ดูบายจากธรรมนั้น ๆ เพราะกิเลสเครื่องผูกมัดกับธรรมเครื่องกำจัดกิเลสย่อมเป็นคู่ประชันขันแข่งกันแต่ไรมา จะหนีจากกายกับจิตไปไม่พ้น จะเป็นคนพาลก็ดี จะเป็นนักปราชญ์ก็ดี จะพึงนำวัตถุดิบ คือกายกับจิตนี้เองไปดลให้สำเร็จรูปเป็นกิเลสและบาปธรรม เป็น คีล สมาธิ ปัญญา และเป็นองค์มรรคผลนิพพานขึ้นมา

แม้สาธุชนที่สนใจและปฏิบัติจนเห็นผลธรรมอยู่ขณะนี้ ก็พึงทราบว่ามีมาจากกายกับจิตเป็นสำคัญ หาได้เหาะเหินและเดินมาแต่ที่ไหนไม่ ที่สำคัญไปว่า ศาสนธรรมเจริญที่นั่นบ้างที่นี้บ้าง ก็เนื่องจากเรื่องจับปลานอกสุม ตะครุบเงาออกจากตัวไป ซึ่งอาจจะเกิดความผิดหวังไปก็ได้ ทั้งนี้ก็เนื่องจากขาดความสนใจในธรรม ซึ่งตีตราความหมายไว้โดยถูกต้อง และขาดความสนใจในการค้นคิดในธรรม ซึ่งมีอยู่ภายในกายกับจิตของตน จึงเป็นเหตุกังวลสนใจไปภายนอกมากกว่าความจริงและสิ่งจำเป็นซึ่งมีอยู่ ณ ภายใน

วัตถุดิบหรือแร่ธาตุต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ทั่วไปในแผ่นดิน สิ่งทั้งนี้แม้จะเป็นของมีค่าอยู่ในตัวของมันเอง ก็ยังอาศัยผู้สนใจและมีความฉลาดสามารถค้นคิดและนำวัตถุดิบนั้น ๆ มาตรวจสอบแยกธาตุ ทดลองและประกอบขึ้นเป็นสารประโยชน์ แล้วนำออกมาสู่ท้องตลาดโลก เป็นสินค้าบนพื้นแผ่นดินได้อย่างงาม ๆ สิ่งทั้งนี้เมื่อนักวิทยาศาสตร์นำมาผสมส่วนกันพอดีแล้ว เลยกกลายเป็นของจำเป็นและมีคุณค่าแก่มนุษย์ทั่วโลก ซึ่งประจักษ์แก่สายตาอย่างแจ่มชัดอยู่เวลานี้ ทั้งนี้เพราะความฉลาดของมนุษย์ จึงสามารถยั่งวัตถุดิบหรือแร่ธาตุที่อยู่ตามปกติ ซึ่งขาดความสนใจจากมนุษย์นั้น ๆ ให้ไหวตัวขึ้นมาสู่ความเป็นของมีคุณค่ามากได้

ธรรมธาตุซึ่งเปรียบกันได้กับแร่ธาตุต่าง ๆ ก็มีอยู่ทั่วไปในพิภพเหมือนกัน ธรรมธาตุนี้แม้จะประเสริฐอยู่โดยธรรมชาติของธรรมก็จริง ก็ยังต้องอาศัยและมีผู้ฉลาดสามารถค้นคิดและนำธรรมธาตุนั้น ๆ มาตรวจสอบแยกธาตุเป็นส่วนดีส่วนชั่ว แล้วมาประกอบเป็นประโยชน์จนสามารถรู้แจ้งเห็นจริงด้วยปัญญา แล้วนำออกมาสู่ตลาดไตรพิภพ โดยแนะนำพร่ำสอนแก่ผู้สนใจในธรรมธาตุนั้น จะได้นำไปปฏิบัติและได้เห็นธรรมธาตุนั้นว่าเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ทั้งเป็นสิ่งที่อยู่ในตนตลอดกาลด้วย

สิ่งคือธรรมธาตุนั้นนี้ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า พระสมณโคตม ผู้เป็นนักธรรมศาสตร์ จิตศาสตร์ และวิทยาศาสตร์นำมาผสมส่วนกันพอดีแล้ว เลยกกลายเป็นของจำเป็นและมีคุณค่าแก่บรรดาสัตว์ทั่วพิภพ ซึ่งประจักษ์แก่ญาณของสามิสิกบุคคล และสายตาของมนุษย์และเทวดาทั่วไตรโลกธาตุอยู่ ณ เวลานี้ ธรรมธาตุทั้งนี้ก็อาศัยความฉลาดของมนุษย์อัจฉริยะ จึงสามารถค้นคิดประดิษฐ์สิ่งที่มีอยู่ตามปกติซึ่งขาดความสนใจจากมนุษย์และสัตว์ ให้ไหวตัวขึ้นมาสู่ความเป็นของมีคุณค่ามากได้ เช่นเดียวกับวัตถุดิบและแร่ธาตุต่าง ๆ ฉะนั้น

ธรรมธาตุซึ่งเรียกกันว่า “ธรรม” นี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบและได้ตรัสเป็นคนแรกในศาสนาปัจจุบันนี้ ความเป็นผู้เลิศทั้งนี้ได้มาจากกายกับจิต ซึ่งเป็นสถานที่สถิตอยู่แห่งธรรมธาตุทั้งปวง และธรรมธาตุนั้นก็มีอยู่ในมนุษย์และสัตว์ไม่เลือกหน้า แต่ยังเป็นเพื่อนด้วยมลทิน คือ ราคะ โทสะ โมหะ

เป็นต้น จนกว่าจะได้เจียรไนด้วยข้อปฏิบัติให้หมดสิ้นไปจากใจเสียเมื่อใด เมื่อนั้นก็จะเป็นธรรมชาติที่แท้จริง เกิดในสถานที่ธรรมชาติมีอยู่นั่นเอง สรุปความนักปราชญ์ร่ำรวยคุณงามความดี มหาเศรษฐี ร่ำรวยแต่เงินทองด้วยประการฉะนี้

พระธรรมเกิดจากอะไร และจะสูญสิ้นไปเพราะเหตุไร

คำว่า “ธรรม” กับ “ธรรมเป็นของมีอยู่ตลอดเวลา” ได้กล่าวแล้ว แต่คำว่า “พระธรรมเกิดจากอะไร และจะสูญสิ้นไปเพราะเหตุไร” นั้น จะกล่าวตามธรรมที่อาศัยสิ่งเกิดขึ้นและสิ่งจะยังธรรมให้สูญสิ้นไป ตามธรรมชาติของธรรมย่อมมีอยู่ตามธรรมชาติ มิได้เป็นทาส เป็นนายของผู้ใด ใครจะตำหนิติชมว่าดี ว่าชั่วก็ตาม ใครจะปฏิบัติธรรมก็ตาม ไม่ปฏิบัติก็ตาม หรือใครจะรู้หรือไม่รู้ว่าธรรมเป็นอะไรก็ตาม ธรรมก็มีอยู่อย่างนั้น มิได้ละฐานะมีอยู่ของตนให้เคลื่อนที่หรือดับสูญไปไหน

ส่วนคำว่า “ธรรม” ที่จะเกิดขึ้น หรือสูญสิ้นไปนั้น หมายถึงเหตุการณ์ที่จะยังธรรมซึ่งมีอยู่นั้น ให้มาเป็นสิ่งปรากฏขึ้น และเป็นสิ่งที่สิ้นสูญไปจะนั้น จึงมีปัญหาเกิดขึ้นว่า “ธรรมเกิดธรรมดับ” ตามความสมมุตินิยม

พระพุทธเจ้าในอดีตก็ดี ในปัจจุบันก็ดี ในอนาคตก็ดี เป็นผู้สามารถค้นคิดประดิษฐ์ธรรมขึ้นมาให้ปรากฏเป็นความหมายขึ้นแก่โลก เรียกว่าพระธรรมเกิดแล้วแก่โลก คำที่ว่าพระธรรมเกิดขึ้นแล้วในโลก มิได้หมายความว่า พระธรรมไม่เคยมีอยู่ในโลกก่อนพระพุทธเจ้ามาตรัสรู้ พระธรรมเป็นธรรมชาติ ธรรมฐิติ มีอยู่ก่อนแล้ว แต่ธรรมนิยมนั้นยังไม่มี เพราะยังไม่มีใครมีความรู้ สามารถค้นคิดธรรมขึ้นมา ให้เป็นสิ่งที่ควรนิยมนได้ ฉะนั้นแม้ธรรมธาตุ ธรรมฐิติ จะมีอยู่ แต่ธรรมนิยมนั้นยังไม่มี เพราะยังไม่มีใครมีความรู้สามารถค้นคิดธรรมขึ้นมาให้เป็นที่ควรนิยมนได้ ฉะนั้นแม้ธรรมธาตุ ธรรมฐิติ จะมีอยู่ แต่ธรรมนิยมนั้นยังไม่ปรากฏ ต่อเมื่อพระพุทธเจ้ามาตรัสรู้ธรรมซึ่งมีอยู่ประจำโลก พระธรรมที่อาศัยพระพุทธเจ้าตรัสรู้นั้น จึงปรากฏในพระหฤทัยอย่างแจ่มชัด เรียกว่า พระธรรมเกิดขึ้นแล้วในโลก เป็นวาระที่ ๑

บรรดาพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์จะนั่งดูตายไม่ได้ จะพึงวางศาสนธรรมไว้ประจำโลก ได้ทรงอุทิศสำหรับเทวจาริกสั่งสอนบรรดาสัตว์ผู้ควรรับธรรมจากพระองค์ เมื่อบรรดาสัตว์ผู้มีอุปนิสัยได้รับธรรมจากพระองค์แล้วก็ได้ตรัสรู้ตามพระองค์โดยฉับพลันบ้าง โดยปฏิบัติเวลาพอสมควรบ้าง โดยช้าเป็นลำดับลงมาบ้าง จึงได้ปรากฏว่าพระธรรมเกิดขึ้นแล้วในโลกเป็นวาระที่ ๒ ในลำดับต่อ ๆ มา ใครบำเพ็ญเพียรได้ตรัสรู้ ณ ที่ใด ก็เรียกว่า พระธรรมเกิดขึ้นแล้วในโลก ณ ที่นั้น ในลำดับต่อ ตกลงพระธรรมเกิดในโลกมิได้ขาดระยะ

เหตุที่พระธรรมจะเกิดขึ้นในโลกอย่างเด่นชัด ก็เนื่องจากข้อปฏิบัติ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ผู้มีศีล สมาธิ ปัญญาอย่างสมบูรณ์ สามารถยังธรรมให้เกิดได้โดยสมบูรณ์เท่าเทียมกัน มีข้อจะพึงสงสัยว่า ศีล สมาธิ ปัญญา มีใช้ธรรมหรือ แล้วจะยังธรรมที่ไหนให้เกิดขึ้นอีกเล่า

พึงเฉลยว่า จริง แต่ศีล สมาธิ ปัญญาเป็นธรรมฝ่ายเหตุ คือ มรรค ส่วนธรรมที่จะพึงรู้ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา เป็นธรรมฝ่ายผล ฉะนั้นธรรมเกิดขึ้นจากข้อปฏิบัติ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา แต่ธรรมจะสูญสิ้นไปเพราะขาดข้อปฏิบัติ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา อีกประการหนึ่งพระธรรมจะสูญสิ้นไปในรายบุคคล (แต่เป็นธรรมสังเวชนในสังคัมพุทธศาสนา) คือ พระพุทธเจ้าและพระสาวกอรหันต์ทั้งหลายเสด็จเข้าสู่ปรินิพพานไปเสีย พระธรรมก็หมดความหมายของสมมุติ การกล่าวมาทั้งนี้หมายถึง ปฏิเวธธรรม อันเกิดจากปฏิบัติธรรม ซึ่งจะเกิดและสูญสิ้นไปได้ ในเมื่อข้อปฏิบัติหรือผู้ทรงธรรมสูญสิ้นไป แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า พระอรหันต์ตายแล้วสูญ เช่น พระยมกเคยกล่าวกับพระสารีบุตร อันเป็นการให้ร้ายต่อความจริง ซึ่งมีอยู่ประจำองค์แห่งความบริสุทธิ์

เหตุที่พระธรรมจะเป็นไปตามสมัย

คตธรรมตาย่อมหนีไม่พ้น ฉะนั้นธรรมจึงจัดว่าเป็นคตธรรมตา คือตรงไปตรงมา ไม่เข้าข้าง โน่นเข้าข้างนี้ ทรงคุณภาพไว้ตามส่วนของธรรม ซึ่งมีทั้งดีทั้งชั่วรวมกันอยู่ เช่นเดียวกับห้างร้านใหญ่ ๆ ซึ่งเต็มไปด้วยสินค้านานาชนิด มีทั้งของดีเยี่ยมราคาแพง ทั้งของปานกลางราคาพอประมาณ และทั้งของหยาบราคาต่ำ ซึ่งมีไว้ตามฐานะและกำลังทรัพย์ของลูกค้าในที่นั้น ๆ ผู้ต้องการจะซื้อสินค้าทั้งนี้ จะพึงเลือกได้ตามกำลังทรัพย์และความฉลาดของตน ถ้าขาดความพิจารณาก็จะได้ของเก้ทั้งราคาแพง ๆ ซึ่งไม่สมกับคุณค่าทุนทรัพย์ของตนมาใช้ หากว่าพิจารณาโดยถี่ถ้วนก็จะได้ของดีเยี่ยม และพอเหมาะกับคุณค่าทุนทรัพย์ของตนมาใช้ ฉะนั้น

คนฉลาดชอบของดีเยี่ยม จะพึงประพฤติแต่สิ่งที่ดีเพื่อความดี ผลตอบแทนที่จะพึงได้รับจากพระธรรมก็คือ วิมุตติพระนิพพาน ซึ่งเป็นธรรมอย่างยอดเยี่ยม คนฉลาดรองลำดับกันลงมา พร้อมทั้งความประพฤติดีเป็นไปในทำนองเดียวกัน ก็จะได้ผลตอบแทนจากพระธรรม คือ มรรคผลเป็นชั้น ๆ รองลำดับกันลงมา และคนมีความฉลาดน้อย จะพึงประพฤติดีตามกำลังของตน ผลที่จะพึงได้รับจากพระธรรมก็คืออุปนิสัยอันดี เป็นรากฐานของจิตไว้ในลำดับแห่งภพนั้น ๆ จนกว่าจะมีอุปนิสัยสามารถฉลาดรู้ทั่วถึงธรรมอันยอดเยี่ยมต่อไป ฉะนั้นพระธรรมจึงเปรียบเหมือนสินค้าซึ่งรอต้อนรับพุทธบริษัททุกประเภท ไม่นิยมว่าเป็นหญิงเป็นชาย เป็นนักรบและฆราวาส จะพึงมีสิทธิได้รับผลที่ดีจากความประพฤติดีของตน ๆ แต่ผู้ชอบในทางชั่วทำลงไป เมื่อได้รับผลเป็นทุกข์เดือดร้อน จะกลับตำหนิพระธรรมก็ไม่ได้ตัวเอง

กาลใดที่พระธรรมไม่ได้รับความเอาใจใส่และปฏิบัติจากประชาชน ปล่อยทิ้งไว้ตามยถากรรม กาลนั้นพระธรรมก็ไร้ความหมายและไม่มีคุณค่าแก่ผู้ใด แต่กาลใดที่ได้รับความเอาใจใส่และปฏิบัติ กาลนั้นพระธรรมก็มีความหมายและมีคุณค่าเท่าที่ควรแก่ผู้ปฏิบัติ เรียกว่าพระธรรมเป็นไปตามสมัยของความสมมุตินิยม แต่คำว่าพระธรรมเป็น อกาลิก นั้น เป็นสิทธิของพระธรรมเองไม่เกี่ยวกับผู้ปฏิบัติแต่อย่างใด

พระธรรมอยู่กับคนบางคนกลายเป็นธรรมปลอม

พระคุณเจ้าพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ เคยเทศน์ในท่ามกลางสาธุชนบ่อยครั้งว่า ธรรมของพระพุทธเจ้าแม้จะเป็นของจริง แต่เมื่อสิ่งสถิตอยู่กับปุถุชน ธรรมนั้นก็กลายเป็นธรรมปลอม ครั้นสิ่งสถิตอยู่กับพระอริยเจ้า จึงเป็นของจริงตามส่วนแห่งธรรมและภูมิของผู้บรรลु

ตามคติธรรมดา ผู้วิวาทจะตัดสินคดีเอาเองตามชอบใจไม่ได้ เป็นหน้าที่ของผู้พิพากษา คือ ผู้รู้ธรรมจริงและธรรมปลอม ก็ความสงสัยในเรื่องธรรมทั้งนี้ เราทั้งหลายจะตัดสินเอาเอง ก็เกรงว่านักปราชญ์ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้า เป็นต้น ไม่ทรงไว้พระทัยและรับรอง จึงขออน้อมถวายความสงสัยในธรรมทั้งนี้แด่ นักปราชญ์ท่านเป็นใจความย่อว่า “ คนที่รู้จักเพชรพองู ๆ ปลา ๆ กับคนไม่รู้จักเพชรเสียเลย คนทั้งนี้จะไม่สามารถรู้จักเพชรแท้และปลอมได้เลย แต่คนที่รู้จักเพชรแท้ พร้อมทั้งเจียรระในเพชรขึ้นเองได้อย่างคล่องแคล่ว ผู้นี้เองจะรู้จักเพชรแท้หรือเพชรปลอมได้อย่างชัดเจน คนที่รู้จักธรรมพองู ๆ ปลา ๆ กับคนที่ไม่รู้จักธรรมเสียเลย คนทั้งนี้จะไม่สามารถรู้ธรรมว่าเป็นของจริงหรือของปลอมได้เลย แต่คนที่รู้จักธรรมแท้ พร้อมทั้งที่เกิดขึ้นแห่งธรรมและที่ดับแห่งธรรม โดยความรอบคอบด้วยปัญญา และพร้อมทั้งความไม่ถือนั่นในธรรม ผู้นี้เองจะสามารถรู้จักธรรมที่แท้จริงหรือธรรมปลอม ในเมื่อธรรมสิ่งสถิตอยู่กับบุคคลนั้น ๆ ได้อย่างชัดเจน ”

เหตุที่พ้ออยู่พ้อไป

การที่จิตจะพ้อใจอยู่ในโลก อยากหนีจากโลกบ้าง ไม่อยากหนีบ้าง และไม่อยากหนีเลย ทั้งนี้เพราะแต่ละภพและภูมิซึ่งเป็นที่อาศัยของจิต เต็มไปด้วยเครื่องยั่ววนอายตนะให้เพลิดเพลिनและติดอยู่ไม่มีที่สิ้นสุด อายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย จิต ของสรรพสัตว์นั้น ๆ ยังไม่แตกสลายเสียเมื่อใด ก็จะมีผัสสะสัมผัสจากอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส และเครื่องสัมผัส ซึ่งมีอยู่ตลอดเวลาและรอต้อนรับอยู่ตราบนั่น แม้จะได้รับความเศร้าสลดใจจากอารมณ์อันไม่ปรารถนานั้น ๆ เป็นบางครั้ง ก็ยังหวังได้รับความเพลิดเพลिनและความสุขจากอารมณ์อันน่าปรารถนา เป็นเครื่องยั่วและแก้กันไปในตัวซึ่งมีปะปนกันอยู่ สิ่งที่มีอยู่ในภพในภูมิซึ่งพ้อเหมาะสมกับจิตที่ยังมีความชอบรักเป็นนิจลิน ก็คือ รูป เสียง กลิ่น รส และเครื่องสัมผัสแต่ละอย่าง ๆ มีอยู่โดยสมบูรณ์ เช่นเดียวกับสินค้าต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ในท้องตลาด อันจะพึงเลือกชมและหาซื้อได้ตามความต้องการทุกเวลาฉะนั้น

ดังนั้นเมื่อจิตมีอารมณ์ทิพย์ เป็นเครื่องบำรุงบำเรออยู่ตลอดเวลาในภพในภูมินั้น ๆ จึงเป็นการยากที่จะจุตลาออกหนีให้ห่างไกลได้ เหมือนเด็กยังไม่รู้จักเตี๋ยงสา ซึ่งกำลังมัวเมาในการเล่นตามภาวะของตน ๆ แม้ผู้ปกครองจะพึงว่ากล่าวหรือจุตลาออกจากที่เล่น เพื่อประกอบการทำงานทางบ้าน อันเป็นประโยชน์และความดีของเด็กในอนาคต ก็มิได้เอาใจใส่ในคำว่ากล่าวของผู้ปกครองฉะนั้น เมื่อจิตมีความผวนผันในอารมณ์หาเวลาอิมพ้อมมิได้แม้แต่เวลาเดียวเช่นนี้ จึงเป็นเหมือนไฟไหม้เชื้อ

ธรรมดาเชื้อไฟไม่ว่าจะเป็นเชื้อเล็ก ๆ หรือใหญ่โตมากน้อยเท่าไร และไม่ว่าจะเป็นเชื้อชนิดใด ๆ จะ
 พังเป็นสิ่งที่ยังไฟให้กำเริบลุกลามเป็นกองเพลิงอันใหญ่โตได้ทั้งนั้น ผลที่สุดในเมื่อไฟได้เชื้อพอแล้ว
 จะมีกำลังสามารถเผาผลาญสิ่งต่าง ๆ ได้หมด ไม่ว่าสิ่งที่ตายแห้งหรือยังสดชื่นอยู่ จนกระทั่งตึกกรม
 บ้านช่อง หรือแร่ธาตุทุกชนิดซึ่งมิได้เป็นเชื้อเพลิงเลย ก็จะต้องกลายเป็นกองเพลิงไปตาม ๆ กันหมด
 ไม่มีสิ่งใดยังเหลือค้าง ด้วยกำลังไฟกล้าซึ่งได้จากเชื้อต่าง ๆ

เชื้อสำคัญที่ยังจิตให้กำเริบลุกลามก็คืออารมณ์เครื่องชวนใจ จะเป็นอารมณ์ที่ชอบหรือไม่ก็
 ตาม เพียงแต่จิตได้รับสัมผัสเข้าเท่านั้น ก็จะแสดงลวดลายพรายกระซิบขึ้นมาทันที จึงเป็นเหตุให้ทวี
 ความดีใจเสียใจเกี่ยวพันกันไป ไม่มีวันและเวลาเป็นปกติ ทั้งนี้ไม่ว่าอารมณ์ที่น่าเสียใจและน่าดีใจ จะ
 พังเป็นสิ่งที่สามารถยังใจ ให้กำเริบในการครุ่นคิดที่จะหาทางหลีกเลี่ยงและปรารณา ผลคือความสุข
 ความทุกข์ก็จะบังเกิดขึ้นในลำดับ เมื่อเชื้อคืออารมณ์ เป็นเหยื่อป้อนจิตผู้ชอบแสวงหาอยู่ทุกขณะแล้ว
 ก็จะปรากฏผลคือความสุขความทุกข์ สืบหน่อต่อแขนงเป็นลูกโซ่ต่อกันไป ตลอดวันคืนปีเดือนและ
 ตลอดภพชาติ จะปรากฏในกำเนิดแห่งภพนั้น ๆ เป็นลุ่ม ๆ ดอน ๆ ทั้งรูปกาย ทั้งความต่างแห่งภพ
 นั้น ๆ จะพึงสับสนระคนกันไปตลอดก็ตลอดกาลไป โดยทำนองนี้ไม่มีเวลาสิ้นสุดลงได้

ทางศาสนโฆหารเรียกว่า ความหมุนเวียน คือหมุนเวียนระหว่างเหตุ คืออารมณ์กับจิต ระหว่าง
 ผล คือสุขทุกข์กับจิต และความหมุนเวียนระหว่างเหตุ คือภพ ระหว่างผลคือ ชาติและสุขทุกข์อันมี
 ประจำในภพชาตินั้น ๆ ความหลงจิตเพียงดวงเดียวเท่านั้น ก็เป็นเหตุให้หลงอารมณ์แม้มีจำนวนมาก
 จากนั้นก็หลงภพหลงชาติ หลงสุขลืมหักทุกข์ คล้ายกับว่าสิ่งทั้งนี้ตนมิได้เคยประสบมาก่อนเลย ซึ่งล้วน
 แล้วแต่ บ้านเคยอยู่อยู่เคยนอน หมอนเคยเรียงเสียบึงเคยกินทั้งนั้น เมื่อความเป็นไปของจิตปรากฏอยู่
 อย่างนี้ไม่ยอมเปลี่ยนความประพฤติของตนเสียใหม่ พฤติการณ์ของจิตก็จะเป็นไปในทำนองภษิตที่
 กล่าวไว้ว่า สกกาโร ปุริสํ หนฺติ ปลาย่อมตายเพราะเหยื่อล่อ หรือจะพยายามสั่งสมอารมณ์และภพชาติ
 ไว้มาก ๆ ด้วยหวังใจว่าจะให้ร่ำรวยเกินโลกเขา ก็อาจจะเป็นทำนองชั่วตาธัมมา ๆ เข้าบ้านก็ได้

เรื่องมีอยู่ว่า ชั่วตาธัมมาอายุแก่ ความโลภในลาภสักการะก็แก่เท่าเทียมกัน ท่านอยู่วัด
 ด้วยกันสององค์กับสามเณรน้อยผู้เป็นหลาน เธอเป็นคู่หูคู่ตาคอยดูแลฟังเหตุการณ์ต่าง ๆ ซึ่งอาจเกิด
 จากทางบ้านมากกว่าอื่น ตามปกติชั่วตาธัมมาชอบซ่อมกุสลาไว้เสมอจนคล่องปาก เพราะเป็นธรรม
 คู่ชีวิตของท่านในเวลาค่าคินหรือเวลาฉุกฉิน ซึ่งอาจเกิดขึ้นบ่อย ๆ ในเวลาคนตาย ท่านเองก็ชอบ
 สนใจในทางนี้ด้วยมากกว่าทางอื่น ตามปกติเวลาท่านจำวัด (เวลาพักนอน) จะเป็นเวลากลางคืนหรือ
 กลางวันก็ตาม ท่านต้องใช้ให้เณรน้อยเป็นคนเฝ้ายามท่านเสมอ เพื่อเวลาคนตายเขามานิมนต์
 สามเณรจะได้รับทราบไว้แล้วบอกกับท่านเมื่อเวลาตื่นนอน หรือปลุกท่านเวลากะทันหันจะได้ทันกับ
 เวลาต้องการของศรัทธา และอะไร ๆ ของท่าน นอกจากนั้นเวลาปกติได้ยินเสียงเด็กหรือใครร้องไห้ใน
 บ้าน ชั่วตาสำคัญว่าคนตาย ต้องสั่งเณรให้เข้าไปดูทันทีว่า “เณรน้อย ไม่ใช่เรื่องนั้นหรือ ไปดูซิ ถ้า
 จริงรีบมาบอกเรา”

ตามปกติณเณรน้อยไม่ค่อยจะได้นอนเป็นหลับเป็นตื่น ถูกสั่งให้เข้าไปดูคนตายวันยังค่ำคืนยังรุ่ง เพราะเด็กและผู้ใหญ่ทั้งบ้านย่อมมีการหัวเราะร้องไห้เป็นธรรมดา แต่ชรัวตาสำคัญว่าเป็นเรื่องของคนตายทั้งนั้น ในเมื่อได้ยินเสียงร้องไห้เกิดขึ้น ณเณรน้อยเข้าไปดูเห็นว่าไม่ใช่คนตาย แล้วกลับออกมาโดยทำนองนี้เป็นเวลานาน ยิ่งเด็กมีมากก็ย่อมร้องไห้บ่อยตามภาวะของเด็ก เรื่องทั้งนี้ ก็ยังเป็นข้าศึกแก่สามณเณรมากเข้า

หนักเข้าณเณรเกิดความรำคาญใจ เวลาชรัวตาสั่งให้เข้าไปดูคนตายในขณะที่เด็กร้องไห้ ก็เลยได้โอกาสคบคิดกับญาติโยมทางบ้าน ทำเป็นอุบายร้องไห้เหมือนคนตายจริง ๆ ณเณรได้เหตุสำคัญแล้วก็รีบออกมาบอกหลวงตา ฝ่ายทางบ้านก็ปรับปรุงความเข้าใจให้เป็นที่รู้จักกัน แล้วก็ทำเป็นที่ทำให้บุรุษชายฉกรรจ์คนหนึ่งตาย แล้วพร้อมกันทำโลงบรรจุศพ เสร็จแล้วก็เขียนหน้าบุรุษนั้นด้วยสีต่างๆ ต่างๆ ตาๆ นากลัวพิลึกเหมือนผีตายจริง ๆ เสร็จแล้วก็ให้บุรุษนั้นเข้าไปนอนอยู่ในโลงผี พอตกตอนบ่ายเย็นหน่อย ซึ่งเป็นเวลาผีตกป่าช้าตามธรรมเนียมแล้ว ต่างก็จัดคนไปนิมนต์ชรัวตาธัมมา เมื่อไปถึงวัดยังไม่ได้นิมนต์ ชรัวตารีบชุดออกมาถามเสียก่อน ก็ได้รับคำตอบจากโยมว่าคนตายในบ้าน จะมานิมนต์ท่านไปโปรดสัตว์ พอทราบเท่านั้นท่านก็รีบเตรียมตัวเข้าไปในบ้านทันที และสั่งณเณรให้รักษากุฏิ พร้อมด้วยให้ปิดประตูใส่กลอน เพราะเกรงว่าขโมยจะมาลักเอาสิ่งของซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก

พอชรัวตาไปพ้นเขตวัด สามณเณรซึ่งได้รับการเสียมสอนจากญาติโยมมาแล้วเป็นอย่างดี ก็รีบมาปิดประตูใส่กลอนอย่างแน่นหนา ความหวังใจที่จะดัดเส้นหลวงพ่อก็แล้ว ก็เข้าไปนอนขบขัน ผ่าคลุมหัวยันตื่นอยู่ในห้องหัวเราะคนเดียว เวลานั้นความสนุกรื่นเริงของสามณเณรน้อยได้เกิดขึ้นอย่างเต็มที่ จากอุบายอันฉลาดและสามารถต้มหลวงพ่อดีสุด ๆ ทั้งหัวเราะทั้งคอยฟังเหตุการณ์ของหลวงพ่อยู่ภายในห้องคนเดียว

พอหลวงพ่อกลับมาถึงบ้านแล้ว เขาก็นิมนต์จุศพลไปป่าช้า พอไปถึงป่าช้าแล้วต่างก็ทำท่าสืมน้ำขี้ตไฟ ขวาน เสียม บ่นเอ็ดกันไปพักหนึ่ง แล้วก็ทำท่ารีบกลับไปบ้านเพื่อนำของที่ลืมกลับมา

พอไปถึงครึ่งทาง ที่ไหนได้ ต่างก็พร้อมกันตัดหนามจุศพลทางเสียมจนเต็มหมด หาช่องหลีกเว้นไม่ได้แม้แต่หน่อย ปล่อยให้ชรัวตาสวดกุสลาธัมมาคอยทำอยู่องค์เดียว โดยสำคัญว่าเขาจะกลับมา เมื่อสวดกุสลาไปถึงครึ่ง ผีทั้งเป็นซึ่งอยู่ในโลงก็เริ่มแสดงปาฏิหาริย์และเริ่มปรากฏเสียงขึ้นในโลงดังตึงตึง ชรัวตาชักยังงี้ ๆ ว่ากุสลาไปบ้าง หยุดฟังและตาจ้องบ้าง และว่าได้แต่เพียงกุสลา ธัมมาบ้าง เพียงกุๆ บ้าง เพียงธัมมาบ้าง ตามองทางเพื่อเอาตัวรอดบ้าง ผีในโลงก็เริ่มปาฏิหาริย์ ชรัวตาก็มองตั้งท่าจะวิ่งหนี ทั้งมองผีในโลง ทั้งมองทางจะเผ่น กุสลาซึ่งเคยคล่องแคล่วก็ชักยังงี้ ๆ ขอบกล มือกำย่ำม ตาทั้งมองทางจะหนี ทั้งมองผีจะวิ่งตาม ทั้งมองหาใครก็ไม่เห็น พอผีก็โผล่หน้าขึ้นมามองดูตาแดงคิ้วขมวดหนวดได้คางดำปี๋ สีหน้าเหมือนยักษ์ พร้อมทั้งพยักหน้าทำท่าจะกัดกินจริงๆ ซึ่งนับแต่วันชรัวตาหาทางหนีมาก็นับเป็นเวลานานปี ไม่เคยมีเหมือนอย่างคราวนี้

ผู้เฒ่าก็ออกอุทาน “โอ้ตาย” เท่านั้น พร้อมทั้งกระโดด และออกเสียงกุสลาได้เพียงธัมมากับมา ๆ ๆ ๆ ไปตามทาง ไล่ผีจัญไรก็กระโดดออกจากโลงแล้วก็วิ่งไล่ ชรัวตาทั้งกลัว ๆ จนตัวสั่น และ

มาๆ ๆ กระเสือกกระสนไปตามทาง ทางก็เจ้ากรรมทำชั่วตา ผู้มาก่อนตัดหนามกั้นทางหมด จะวิ่งหลบหลีกปลีกไปไหนก็ได้ ต้องวิ่งฝ่าหนาม ฝีกวิ่งตามหลัง กุสลาออกหน้า ต่างก็วิ่งไม่หยุด จีวรหลุดอยู่กับหนาม ย่ามก็ตก สบงก็ขาด ไม้อืนง ขอแต่ชีวิตยังอยู่คู่ทองคำนำติดตัวไม่ขาดสูญ นับว่าเป็นบุญคุณของพ่อคราวนี้ เนื้อตัวของหลวงตาเต็มไปด้วยบาดแผลไม่มีเว้น เป็นเลือดหมดทั้งตัว จีวร สบง และย่าม ผ่าหนามไว้ไม่ค้ำนึ่ง เพราะดวงใจตกตะลึงพริ้งเพริดวิ่งเตลิดเลยกุญ คว้าจะมีสติกลับมาได้ วิ่งใส่บานประตู กระแทกบานประตูก็ครั้งก็ไม่หลุด หลวงตาวิ่งทั่ววัด ทั้งถลอกปอกเปิกหมดเนื้อตัว กว่าเณรน้อยจะเปิดประตูให้ชั่วตาเกิดเป็นลม ฝิไม่รู้ว่ายุดไล่แต่ที่ไหน

พอได้สติขึ้นมาก็เกิดอิทธิฤทธิ์กันกับเณร หาวาเณรแกล้งปิดประตู เณรก็แก้ว่าหลวงพ่อสั่งให้ปิดและใส่กลอนให้แน่นหนา และแก้ว่านอนหลับ ขณะหลวงพ่อกำลังไม่รู้สึกรู้ชาชั่วตาอัมมารักษาบาดแผลที่ฟกช้ำตามบริเวณร่างกาย คว้าจะหายได้สนิทก็เกือบไปเกือบอยู่

นับแต่ชั่วตาไปซ่อมรบในโรงเรียนดัดสันดานจากฝิทั้งเป็นมาแล้ว ได้มีการระงับตัวเข้มงวดดีนัก แม้ที่สุดจึงจกวิ่งไล่กันตกลงมาถูกที่บริเวณใกล้ๆ ท่านก็ตื่นและกระโดดทันทีพร้อมกับยกธรรมาวุธขึ้นรับว่า “มาๆ” ทุกครั้งที่มีเหตุมาเผชิญ ได้ยินเสียงหนูและเณรเปิดปิดประตูก็ตกใจ เพราะสำคัญว่า ฝิ เผลอตัวพูดขึ้นทั้งแรงว่า “มา ๆ” เอะอะก็ “มา ๆ” ทั้งนั้น เรื่องรอดตายเป็นประโยชน์ใหญ่หลวง ได้ยินเสียงอะไรไม่ได้เป็นต้อง “มาๆ” ไปทั่วทั้งป่าทั้งบ้าน จนเขาได้ขนานนามให้ท่านว่า ชั่วตาอัมมา มาจนบัดนี้

ต่อมาไม่นานถูกคนตายเข้าจริง ๆ เขามานิมนต์ ชั่วตากู้ขู่เข็ญใหญ่ว่า “พวกท่านจะต้มเราอีกหรือ มองดูตัวเราซิว่าเป็นไบบ้าง คราวที่แล้วเราก็คือเป็นเพียงสลบและบาดแผลเต็มตัว ฝิ จีวรสบงและย่ามขาดตกหายไปไหนไม่รู้ จนปานนี้เราก็คงยังไม่ได้มองหน้าไปทางป่าช้า เพราะความเข็ดหลาบ คราวนี้พวกท่านจะมาล่อเราไปฆ่าหรือ เราไม่ไป ไม่ไปเป็นเด็ดขาด บาดแผลเรายังเต็มตัว ความกลัวเรายังไม่หาย มีแต่กายเปล่าๆ ซึ่งเต็มไปด้วยแผล ไตรจีวรแม้ตัวเดียวก็มิได้ติดตัวเรา มา เราจะเปลือยกายไปโดยปราศจากเครื่องนุ่งห่มปกปิดมืออย่างหรือ? พวกท่านจะเอาเราไปต้มยาที่ไหนอีกเล่า”

พวกโยมก็วิ่งวอนขอร้องให้หลวงพ่เมตตาครั้งแล้วครั้งเล่า ชั่วตาทนความวิงวอนไม่ไหวจึงย้อนถามว่า ไอ้คนนั้นมันตายจริง ๆ หรือ? เขาบอกว่าตายจริง คนตายนั้นนะเป็นหญิงหรือเป็นชายแน่ บอกเราโดยตรง เขาบอกว่าเป็นชาย หลวงพ่อตอบพร้อมด้วยความอ่อนใจว่า เราตายอีกแล้ว ตายแน่ๆ และถามอีกว่า คนที่ตายนั้นนะเป็นคนอ้วนผอมสูงต่ำประการใดอยากทราบไว้ก่อน เขาก็บอกตามความจริงว่า คนอ้วนสูง แต่ถึงอย่างไรก็ตายแน่แล้ว หลวงพ่อไม่ต้องกลัว

“เราไม่เชื่อใครง่าย ๆ เราเคยถูกมาจ้งๆ แล้วเมื่อสองสามวันนี้เอง คราวก่อนเราก็คงแข็งแรงอยู่บ้าง ในคราวนี้หากว่าถูกฝิแบบเปรตนั้นเข้าอีก และกัหนทางแบบฝินั้นเข้าแล้ว เราก็คงต้องนอนตายอยู่กับฝิตัวนั้นอย่างหมดลมหายใจทั้งเป็นแน่เทียว เอ้า! ขอถามย้าอีก ถ้าพวกท่านจะให้เราไปจริง แล้วก็คนที่ตายนั้นนะ พวกท่านมัดตีนมัดมือมัดนิ้วหรือเปล่า” เขาบอกว่าเปล่า

“ถ้าจะให้เราไป พวกท่านรีบกลับไปมัดตีนมัดมือปิดตามันไว้ให้ดี อย่าให้มันกระดิกตัวลืมหูลืมตา มองไปไหนได้” เขาก็กลับไปทำตามคำหลวงพ่อบนไม้ขัดขึ้นคำสั่งแต่ประการใด เสร็จแล้วกลับมา นิมนต์หลวงพ่อกับเขาไป ขวัญตาเตรียมออกเดินทางด้วยความจำใจและระมัดระวังภัยรอบด้าน

พอไปถึงบ้านก็สั่งให้เขาเปิดโลงผีดูตลอดหมดทั้งตัว เห็นว่าตายจริงอย่างเขาวา แล้วก็นำศพ ไปป่าช้า ตามองหน้ามองหลังและถามเขาบ่อยครั้งว่า ไม่ขัดไฟขวานเสียมและมีดพร้าเอามาด้วยหรือ เปล่า เขาก็บอกว่าเอามาพร้อมหมดแล้ว ยังต้องขอดูให้เห็นแน่จากเขา จนเห็นหมดทุกอย่างจึงยอมไป ผีตายแล้วก็ต้องให้ผูกมัดหมด และยังตรวจดูถี่ถ้วนทุกประการ เวลาเดินนำหน้าศพก็สวดกุสลาไปตามทาง ไม่ยอมนั่งสวดเหมือนคราวก่อน ๆ ทางปากสวดกุสลา ตามองไปข้างหน้ามองมาข้างหลัง กลัวเขา จะวิ่งหนีตอนกลางทาง

“กุสลา อัมมา ๆ พวกท่านอย่าด่วนหนีนะ” เป็นทำนองนี้โดยตลอดทาง “กุสลา อัมมา อย่าเดินเร็วนัก กุสลา อัมมา อย่าพากันวิ่งหนีนะ กุสลา อัมมา เมื่อถึงป่าช้าให้เรากลับก่อน กุสลา อัมมา อย่าตัดหนามกันทางนะ กุสลา อัมมา เรายังตาไม่เห็นนะ” กุสลา ก็เลยได้เพียงแค่นี้ไม่ถึงไหน

เมื่อถึงป่าช้าก็สั่งให้เขาจัดการ พอเสร็จพิธีแล้วขวัญตาอัมมาก็ไถ่โยมพวกหนึ่งให้เดินออก หน้า และไถ่โยมพวกหนึ่งให้เดินตามหลัง ตัวท่านเองก็เดินกลาง ให้โยมเดินห้อมล้อมจนมาถึงบ้าน แห่ไปถึงวัดเหมือนประชาชนแห่พระเวสสันดรเข้าเมือง จากนั้นมาเมื่อคนตายเขานิมนต์เพื่อไป โปรดสัตว์ แต่ละงานต้องชักข้อมโยมจนไม่มีช่องโหว่แล้วค่อยไปด้วยความระมัดระวัง ทั้งฟังเหตุการณ์ ไม่ได้ไปด้วยความโลเลเหมือนคราวที่แล้ว ๆ มา

นิทานเรื่องนี้สอนให้รู้ว่า ความโลภมีมากความอยากมีหลาย ก็เลยกลายเป็นทุกข์และนิพพาน คือไตรจีวรของเก่าก็ผากหนามจนหมดสิ้น ร่างกายก็เต็มด้วยบาดแผลหมดทั้งตัว ความกลัวคราวที่แล้วเป็นครูสอนขวัญตาอัมมาได้อย่างเอก ความประพฤติกายในภายนอกของท่านหันเข้าหาทาง มัชฌิมา เป็นที่เจริญศรัทธาของบริษัท นับว่าท่านมีนิสัย เพราะรับธรรมเทศนาจากผีทั้งเป็นเพียงครั้งเดียวเท่านั้นก็กลับตัวเป็นคนดีได้ ยิ่งกลับเป็นขวัญใจของชาวบ้านเสียอีก ซึ่งแต่ก่อนเป็นข้าศึกกัน ควรเป็นคดีดีทั้งตอนต้นตอนปลาย

การนำนิทานมาลงประกอบทั้งนี้ เพื่อเป็นคติสอนใจที่เพลิดเพลนเกินขอบเขต มิได้มุ่งกิเลส อื่นใดแม้แต่น้อย ความทะเยอทะยานในอารมณ์โดยปราศจากความไตร่ตรอง อาจเป็นภัยแก่จิตเป็น พิษแก่ตัวไม่รู้วาย แม้ตายแล้วเกิดเล่าถึงภพของเก่าก็หลงเรื่อยไป อาการของจิตเป็นอย่างนี้ ท่าน เรียกว่าสังสารจักร หากไม่พยายามแก้ไขก็จะเป็นไปทำนองนี้ตลอดอนันตกาล นักปราชญ์ท่านฉลาด แสวงหาयाแก้ คือ ธรรม โรคคือสังสารจักรจึงขาดกระเด็นออกจากใจ ปราภฏธรรมจักรเกิดขึ้นแทนที่ นี้คือยาแก้ที่ถูกกับโรคจิต ซึ่งเป็นโรคร้ายแรงและเรื้อรังฝังอยู่ในจิตนานมาแล้ว หาเงื่อนไขต้นเงื่อนไขปลาย มิได้

ศาสนธรรมกับผู้ปฏิบัติในครั้งพุทธกาลกับสมัยปัจจุบัน

คำว่า “ศาสนธรรม” ได้อธิบายไว้บ้างแล้ว จะอธิบายเพียงเล็กน้อย เพื่อเข้าอนุสนธิกับบทธรรมซึ่งเกี่ยวแก่ผู้ปฏิบัติ คำว่าพุทธกาล หมายถึงสมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ คำว่าสมัยปัจจุบัน หมายถึงพระพุทธเจ้าล่วงไปแล้วนาน คือสมัยนี้เอง ศาสนธรรมที่เกี่ยวกับผู้ทรงไว้แบ่งเป็น ๓ คือ

๑. ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงไว้และสั่งสอนพุทธบริษัทด้วยพระโอษฐ์ของพระองค์เอง
๒. ธรรมที่สาวกนั้น ๆ ทรงไว้และสั่งสอนผู้อื่นด้วยธรรมนั้น ๆ ตามความสามารถของผู้แสดงและผู้สดับ

๓. ธรรมซึ่งในสมัยต่อ ๆ มาทรงจำกันเป็นลำดับ ตลอดจาริกลงในคัมภีร์ไบลานและสั่งสอนกัน โดยคัมภีร์หรืออัตโนมติสืบต่อกันมาเป็นทอด ๆ จนถึงสมัยนี้

แม้พระธรรมจะเป็นธรรมชาติทรงคุณภาพไว้อย่างสมบูรณ์โดยความเป็นอกาลิกก็จริง แต่ยังต้องอาศัยผู้ทรงธรรมซึ่งมีสมรรถภาพยิ่งหย่อนกว่ากัน และจะพึงนำความหมายของธรรมออกมาสู่สมมุติตามสมรรถภาพของตน ๆ ดังนั้นธรรมจึงประกาศคุณภาพ คือความจริงต่อส่วนรวมเท่าที่ผู้ทรงธรรมจะสามารถนำออกได้ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงจำเป็นต้องแยกศาสนธรรมไว้เป็น ๓ ทั้ง ๆ ที่ศาสนธรรมออกจากพระโอษฐ์ของพระองค์ผู้เดียว

พระพุทธเจ้าพระองค์ฉลาดในธรรมทั้งหลาย และทรงมีความรู้อันกว้างขวางเหมือนท้องฟ้า มหาสมุทร ทั้งฉลาดในการเทศนา ทรงวางยาคือธรรมโอสธให้พอเหมาะแก่จริตนิสัยของเวไนยผู้รับธรรม และในขณะที่พระองค์ทรงแสดงธรรมอยู่ บริษัทบางพวกได้ตรัสรู้ธรรมขั้นสูงสุด บางพวกได้บรรลุมรรคผลเป็นขั้น ๆ ตามอุปนิสัยวาสนาของตน ๆ บางพวกได้ปฏิญาณตนถึงสรณะ พร้อมทั้งรับเอาธรรมไปปฏิบัติจนได้บรรลุมรรคผลในลำดับต่อ ๆ มา การปฏิบัติและตรัสรู้ธรรมเป็นขั้น ๆ ทั้งนี้เป็นไปแต่แรกเริ่มเทศนาจนวันเสด็จเข้าสู่ปรินิพพาน ไม่ขาดวรรคขาดตอน ทั้งหญิงชาย ทั้งนักบวช และฆราวาส ถ้าจะปริมาณนับแบบสมัยปัจจุบันนี้คงมีจำนวนหลาย ๆ ล้านคน ทั้งนี้หมายถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์ทรงรู้พื้นพระองค์เดียว ไม่เกี่ยวกับสาวกองค์ใดทั้งสิ้น จึงควรแยกศาสนธรรมที่พระองค์ทรงและสั่งสอนเองไว้ในอันดับหนึ่ง

พระสาวกผู้สดับได้ตรัสรู้ตามพระองค์ ย่อมมีสมรรถภาพรองจากพระองค์ลงมาในการสั่งสอนผู้อื่น เพื่อถือเอาประโยชน์จากธรรมและความฉลาดในอุบายเทศนาวิธี ผู้สดับธรรมและถือเอาประโยชน์จากธรรมก็มีจำนวนน้อยลงกว่าพระองค์ทรงสั่งสอนโดยพระองค์เอง ฉะนั้นผู้ทรงธรรมแม้จะเข้าถึงความจริงของธรรมร้อยเปอร์เซ็นต์ แต่เมื่อนำออกแสดงเพื่อประโยชน์แก่ส่วนรวมแล้ว คุณภาพของธรรมจะพึงลดจำนวนลงโดยทำนองเดียวกัน ฉะนั้นศาสนธรรมที่สาวกทรงไว้และสั่งสอนผู้อื่นโดยธรรมนั้น ๆ จึงควรแยกไว้เป็นอันดับสอง

สมัยต่อ ๆ มาจนถึงปัจจุบันผู้ทรงธรรมโดยมากมักจะมีภาษาที่ไม่สะอาด คือจิตซึ่งเป็นที่สุดิตของธรรม แปรเปื้อนแทรกซึมด้วยอาสวะทั้งหลาย แม้ธรรมจะเป็นของบริสุทธิ์ แต่เมื่ออาศัยภาษาซึ่งเป็นเครื่องรับไม่สะอาดแล้วก็อาจจะมัวหมองไปบ้าง เช่นเดียวกับอาหารที่พลัดตกจากมือลงพื้นที่ไม่สะอาด ก็จะกลายเป็นของปฏิกุลไม่น่ารับประทานฉะนั้น ฉะนั้นธรรมเมื่ออาศัยผู้ทรงไว้มีจิตไม่บริสุทธิ์ แม้จะประกาศผลของธรรมคือมรรคผลนิพพานแก่ส่วนรวม เพื่อถือเอาประโยชน์จากธรรม ธรรมก็จะพึงลดจำนวนคุณภาพลงตามส่วนของผู้ทรงธรรม ผู้แสดงธรรม และผู้รับธรรม ซึ่งมีภาษาในลักษณะเช่นเดียวกัน เข้าในทำนองว่า นายช่างไม่ฉลาดรักษาเครื่องมือทำงาน และไม่ชำนาญในงาน ผลของงานจึงไม่สมบูรณ์เท่าที่ควร ฉะนั้นควรแยกศาสนธรรมของผู้ทรงธรรมในลักษณะนี้ไว้ในอันดับสาม

ดังนั้นศาสนธรรมกับการปฏิบัติธรรมในครั้งพุทธกาลกับสมัยทุกวันนี้ จึงแตกต่างกันอยู่บ้าง ทั้งนี้เนื่องจากผู้ทรงธรรม ผู้ปฏิบัติธรรม และผู้รับธรรม มีภาษาคือใจอันเดียวกัน แต่ต่างกันโดยคุณลักษณะของจิต และความสำนึกในแง่ธรรมหนักเบาต่างกัน ผลที่ได้รับจากธรรมจึงไม่ค่อยตรงกัน

ในครั้งพุทธกาล แม้พระพุทธเจ้าก่อนหน้าจะปรากฏพระองค์เองว่าเป็นผู้ควรแก่ธรรม และปรากฏพระองค์ในท่ามกลางพุทธบริษัทว่าเป็นศาสดาจารย์ ก็ปรากฏว่าพระอริยาคัยของพระองค์หนักแน่นในการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์จริง ๆ ด้วยการบำเพ็ญโดยวิธีต่าง ๆ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นวิธีที่ทรมานกำลังความเพียร เป็นต้น ลงอย่างมองไม่เห็นใครจะสามารถทำได้อย่างพระองค์ ความพยายามทั้งนี้ก็พอมองเห็นแล้วว่า พระองค์เป็นผู้มุ่งความจริงต่อพระธรรมเพียงไร ซึ่งตรงกับความหมายของธรรมแท้ ที่จะพึงสนองผลตอบแทนในความเป็นพุทธประจักษ์ใจเกิดขึ้นเฉพาะพระองค์

สาวกของพระองค์เล่า พระพุทธเจ้าทรงดำเนินโดยวิธีใด สาวกก็ได้ทำตาม คบดำเนินปฏิบัติ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติตามเสด็จพระองค์ โดยความรื่นเริงในธรรมที่ได้สดับแล้วจากพระองค์ จนกว่าจะสำเร็จความมุ่งหวังในธรรมที่ตนจะพึงบรรลุเสียเมื่อใด เมื่อนั้นสาวกนั้น ๆ จึงจะหันหน้ามาดูโลกอย่างเต็มตาว่า ควรจะสั่งสอนบริษัทตามความสามารถของตน และตามอริยาคัยของผู้รับและผู้ปฏิบัติธรรม ก่อนหน้าการตรัสรู้ธรรมสาวกทั้งหลายมิได้ร่นเรในความพยายามและการสั่งสอนใคร มุ่งหน้าต่อธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้โดยเฉพาะ ทั้งมิได้ถือชาติ ถิ่นตระกูลและยศศักดิ์ซึ่งจะเป็นอุปสรรคแก่ความเพียร และอุปสรรคแก่สังคมคือหมู่สาวกด้วยกัน ตลอดพระภิกษุหนุ่มและสามเณรน้อย มีความเคารพอธิปไตยแก่กันและกันตามคุณวุฒิและอายุพรรษา ดำเนินสามจีปฏิบัติพาให้งามเป็นสง่าราศีแผ่ซ่านไปทั่วสังคมและประชาชนโดยตลอด

ความเป็นสังฆโสภณานี้ เนื่องจากใจที่บริสุทธิ์ทรงไว้ซึ่งธรรมบริสุทธิ์ จึงกลายเป็นธรรมทั้งแท่ง ดังนั้นการปฏิบัติของพระพุทธเจ้ากับสาวกจึงไหลลงรวมในธัมมปฏิบัติโดยธรรมชาติ ปราศจากความเสกสรรยกยอ ทั้ง ๆ ที่ไม่จริงตามคำกล่าวอ้าง

อนึ่งสถานที่และการบำเพ็ญธรรมเพื่อความตรัสรู้โดยถูกต้องตามมัชฌิมา พระองค์ก็ทรงสอนไว้เสร็จ และสาวกนั้น ๆ ก็ตั้งใจปฏิบัติได้ตามที่พระองค์ทรงชี้ไว้ทุกประการ ทั้งมรรคผลนิพพานอันจะพึงสำเร็จจากข้อปฏิบัติของผู้ทำจริง จะเป็นธรรมที่นิ่งนอนนงค์อยู่ไม่ได้เลย ตรงกับบทธรรมว่า อกาลิโก ต้องปรากฏในมโนทวารแน่ และตรงกับบทธรรมว่า ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ

ฉะนั้นสมัยโน้นจึงปรากฏผู้มีได้มรรคธรรมเป็นจำนวนมาก เนื่องจากอาการที่กล่าวมานี้ เป็นสำคัญ และพึงทราบบทธรรมว่า อกาลโก แต่ผู้ปฏิบัติหนีไปในทางอังกาลเวลา ผลที่จะพึงได้รับจากธรรมก็จะเป็น กาลโก ประกอบด้วยกาลอันควรเหมือนกัน จะตำหนิพระธรรม ผู้เขียนก็ไม่มีความรู้และความสามารถตำหนิว่าทำไมพระธรรมจึงเป็น “อกาลโก” บ้าง เป็น “กาลโก” บ้างอย่างนั้น ทั้งนี้เพราะความสนใจ และการปฏิบัติของผู้ต้องการเป็นเครื่องวัดในตัวเสร็จแล้ว แม้ธรรมทุกชั้นซึ่งประกอบด้วยเหตุผลที่พระพุทธเจ้าทรงปรุงให้เป็นเหมือนอาหารที่มีรสพอ แล้วนำออกแสดงแก่เวไนยผู้มีความมุ่งหวังอยู่แล้วเต็มใจ ก็จะได้ประโยชน์จากธรรมนั้น ๆ โดยควรแก่อุปนิสัยของเวไนยผู้รับธรรมเท่านั้น หาได้ล่วงเลยหรือซึมซาบแก่ภพขณะที่ถูกคว่ำไว้ไม่

เพราะคำว่าอกาลโก เป็นเรื่องของธรรมโดยเฉพาะ ส่วนผู้สนใจและปฏิบัติมากน้อยเป็น กาลโก ของผู้ต้องการ เหมือนสมบัติซึ่งมีเต็มแผ่นดินและมีอยู่ทุกกาลก็จริง แต่ผู้ต้องการสมบัติมากน้อยนั้นเป็นเรื่องของบุคคลจะพื้งนำมาตามกำลังและความต้องการของตน ๆ กลายเป็นเรื่องของผู้ต้องการไป

ฉะนั้นธรรมของพระพุทธเจ้าจะปรากฏเด่นชัดแก่ผู้สนใจและต้องการ จึงสำคัญไปตามรายบุคคล ทั้งผู้ทรงธรรมนำมาแสดงและผู้รับธรรมจะพื้งปฏิบัติตนให้ตรงกับความหมายของธรรมผลที่ได้รับจะเป็นที่พอใจนับแต่ครั้งพุทธกาลมาจนถึงสมัยปัจจุบัน ธรรมที่จะพื้งให้ผลแก่ผู้ปฏิบัตินั้น ๆ ไม่ปรากฏว่าบกพร่องที่ตรงไหน นอกจากความสนใจและการปฏิบัติของผู้ต้องการเป็นราย ๆ ไปเท่านั้นจะเป็นไปไม่สม่ำเสมอตามความหมายของธรรม จึงเกิดมีปัญหาค้างในสังคมเกี่ยวแก่มรรคผลอันผู้ปฏิบัติจะพื้งได้รับ ในครั้งพุทธกาลกับสมัยปัจจุบันว่าไม่สม่ำเสมอและไม่มีจำนวนมากเหมือนครั้งพุทธกาล ความเป็นทั้งนี้อาจตีความหมายได้หลายนัย คือ

๑. ผู้สามารถปฏิบัติและบำเพ็ญกิจของตนให้รู้ธรรมทางใจตามพระพุทธเจ้าทรงสอนไว้ ซึ่งจะมาเป็นผู้นำของบริษัทมีจำนวนน้อย

๒. ความสนใจมีกำลังมาก แต่เนื่องจากขาดข้อที่๑.เป็นปัจจัยเครื่องหนุนให้มีความตั้งใจ และชี้ทางที่ถูกต้องให้ผู้ศึกษาธรรมได้ปฏิบัติกิจของตนตามแนวทางที่ถูกต้องนั้นโดย อุชุปฏิบัติ ไม่คดเลี้ยวจากแนวทาง จึงทำให้เขวหลักธรรม ไม่ได้ผลเท่าที่ควรแก่ข้อปฏิบัติ

๓. ใครคนที่ไม่สนใจในทุกข์ยาเสียเอง ปล่อยใจให้ลอยลมไปเลย แล้วแต่จะตกถิ่นไหน ๆ เป็นพอใจทั้งนั้น ขอแต่ได้ทำ ได้พูด และได้คิด อย่างอิสระเสรี จะดีหรือชั่วไม่คำนึง เรียกว่าหลับทั้งเป็น (ทั้งลืมตา)

๔. ไม่ยอมเชื่อในกรรมตักกรรมชั่วที่พระพุทธเจ้าทรงสอนไว้ว่าเป็นของมีประจำตัว ทั้ง ๆ ที่ได้รับสุขรับทุกข์อันเกิดเป็นผลขึ้นมาจากกรรมตักกรรมชั่วตลอดเวลาอกาลโก

๕. ความสำคัญว่าตายแล้วสูญหมดโดยประการทั้งปวง ไม่มีเชื่ออันใดที่จะพาให้เกิดขึ้นมาเป็นสัตว์เป็นบุคคลเป็นต้นได้ ตลอดดี ชั่ว บุญ บาป ที่เป็นวิบาก คือผลซึ่งเกิดจากกรรมตักกรรมชั่ว สิ่งเหล่านี้ก็ลอยลมไปเลย ไม่มีใครเป็นเจ้าของรับผิดชอบ เพราะกำเนิดความเกิดอีกไม่มี ทั้ง ๆ ที่จิตกำลัง

เพาะตัวจากอารมณ์เครื่องช่วยวนอยู่ทุกขณะ และแสดงความติดต่อนพอใจในอารมณ์ที่เป็นสื่อสาร ชักชวนจิตให้เพลินติดอยู่ตลอดเวลา แต่จิตยังมีข้อผูกพันซึ่งปล่อยวางไม่ได้ จึงแสดงเพียงอาการพัวพันกับอารมณ์นั้น ๆ ไว้เท่านั้น เมื่อหมดข้อผูกพันคือตายเมื่อไร จิตจะพึงติดตามอารมณ์อันเป็นสื่อสาร ก่อให้เกิดทันที

ในข้อนี้จิตที่บริสุทธิ์แล้วไม่ยอมเพาะตัวกับอารมณ์ใด ๆ ทั้งสิ้น จะเป็นอารมณ์ที่ดีหรือชั่ว ไม่พัวพันและซึมซาบถึงใจได้ ไม่คั่นกับอารมณ์ใด ๆ แม้แต่น้อย เป็นการตัดสะพานจากอารมณ์ซึ่งเคยเป็นมิตรประดุจฐูใจให้หลงเพลิน อันเป็นแนวทางก่อให้เกิดอีกอยู่โดยเฉพาะ ๆ ในขณะที่สัมผัส

๖. ความเชื่อบ้างไม่เชื่อบ้างเอาแนลงทางใดไม่ได้ พอเป็นเรื่องราวความใจของจำนรรักษ์ผู้ถือบัญญัติ ทะเบียนของสัตว์ผู้ทำดีทำชั่ว ไม่ได้ปล่อยมือและหลบนอน

๗. ความเชื่อในทำนองข้อ ๖. เวลาทำบุญสุนทาน ต้องการเกียรติยศให้ปรากฏแก่โลก เป็นส่วนมากกว่าต้องการกุศลเครื่องชำระมลทินในใจ ให้นึกไปทางพิธีรีตองต่าง ๆ ตามความนิยมที่ตนชอบ มิได้คำนึงถึงความหมายของธรรมและศาสนาผู้เป็นเจ้าพิธี ในระเบียบการที่ดีอันจะยังทำความดีให้ได้ผลเป็นอภัยมหันตา ทั้งภายในภายนอกเท่าที่ควรจะเป็นไปได้ คำว่าระเบียบ พระธรรมวินัยเป็นระเบียบที่เต็มไปด้วยเหตุผลและความหมาย ฉะนั้นผู้นำศาสนาออกมาสู่ตลาดโลก จึงจัดว่าเป็นผู้นำระเบียบมาพร้อมเสร็จ

๘. การศึกษาและประพฤติธรรมทั้งหลายเป็นไปเพื่อเข้าฝ่ายตัวเสมอ ไม่ยอมแก้ไขลัทธินิสัยซึ่งเป็นข้าศึกแก่ศาสนธรรม ให้เป็นการเข้าฝ่ายธรรม

การกล่าวอุปสรรคแก่การบรรลุมรรคผลนิพพานในครั้งพุทธกาลกับสมัยทุกวันนี้ รวมเป็น ๘ ข้อ ว่ามีความแตกต่างกัน ได้กล่าวไว้พอประมาณ เพราะศาสนธรรมจากครั้งพุทธกาลมาจนถึงสมัยนี้ พระองค์วางไว้เป็นแบบเดียว มิได้แยกไว้ตามสมัยนั้น ๆ พอที่ผู้ปฏิบัติจะได้รับผลเป็นอย่างอื่นไปเสีย อันเป็นเหตุจะทำให้เกิดการทุ่มเถียงกันระหว่างพุทธบริษัทผู้ปฏิบัติศาสนธรรมแห่งเดียวกัน ซึ่งพอที่จะตำหนิพระพุทธเจ้าและพระธรรมว่าลำเอียงในการให้ผล ทั้งนี้ไม่ว่าสมัยใด ๆ ถ้าลงปฏิบัติไม่ถูกต้องตามแนวทางแห่งศาสนธรรมแล้ว พระธรรมไม่เป็นทาสของผู้ใดพอที่จะถืออาสนะวิ่งตามรับรองผู้ทำผิด เพราะความผิดกับความถูกไม่ใช่ญาติสนิทมิตรสหายหรือศัตรูคูเวรของผู้ใด แต่เป็นผู้ทำผิดกับทำถูกจะประดุจฐูขึ้นมาจากตัวเองทั้งนั้น เพราะพระธรรมไม่เป็นรูปร่างกลางตัวพอที่จะนิรมิตเพศเป็นอินทร์พรหมมยุภักย์ ดักใส่ร้ายป้ายความดีแก่ผู้ใด และไม่มีพระพุทธเจ้าหรือพระธรรมบทใดจะมาทำโชติตรวนใส่ชาคน หากเป็นโทษคือความผิดนิรมิตใส่ตัวเอง

แม้การแสวงหาธรรมและการปฏิบัติธรรม หากว่าเป็นไปตามความหมายของธรรมแล้ว ปัญหาในเรื่องมรรคผลก็คงเป็นความสงบลงได้อย่างง่ายดาย เหตุที่จะทำให้ปัญหาทั้งนี้ลุกลามขึ้นในใจและกระจายออกไปสู่สังคม ก็เพราะความดูแต่ตัวผลโดยถ่ายเดียว มิได้มองดูตัวเหตุคือข้อปฏิบัติที่ถูกทาง อันเป็นบ่อเกิดแห่งตัวผล ซึ่งจะนำไปสู่ความสำเร็จและตัดปัญหาภายในใจเสียได้ เมื่อเป็นผู้หนักในเหตุอันเป็นบ่อเกิดแห่งผลทุกประเภทแล้ว ปฏิบัติด้วยศรัทธา ความเชื่อ และวิริยะความพากเพียร

เป็นต้น ไม่ทอดอวย ผลคือความสุขกายสบายใจ เป็นสมบัติสำหรับตัวในทิฏฐธรรม และสัมปรายภพ สมกับคำว่ากาลิโก ซึ่งเป็นเครื่องรองรับสุภาพบุรุษและสุภาพสตรีอยู่ตลอดเวลา

อนึ่งความหิวโหยย่อมเป็นเหตุให้บ่นคร่ำครวญไปต่างๆ ไม่มีสิ้นสุด แต่เมื่อหมดความหิวโหยแล้ว ความรำคาญใจอันเป็นผลก็สิ้นสุดลงเอง เรื่องธรรมซึ่งเป็นอาหารที่ดีเลิศของใจ เมื่อสาธุชนได้ดื่มแล้ว ความหิวโหยซึ่งเกิดจากความสงสัยนานาชนิดก็จะดับลงทันที โดยไม่ต้องแต่งทนายขึ้นฟ้องร้อง คดีระหว่างใจกับความสงสัยในศาลใด ๆ จะเป็นการเลิกแล้วจากการวินิจฉัยและตัดสินด้วยตนเอง ตรงกับคำว่า ปจฺจุตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ แท้แล

ศาสนธรรมย่อ แต่ยังคงเส้นคงวาตามเดิม

ในโอวาทปาฏิโมกข์ ท่านย่นคำลงไว้พอประมาณ แต่ทรงคุณภาพตามเดิม บาลีจะไม่ยกมา ผู้ปรารถนาพึงดูในเอกเทศสวดมนต์เถิด

ความอดกลั้นขันติเป็นธรรมเครื่องแผดเผากิเลสได้เป็นอย่างดี ๑

พระพุทธเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญพระนิพพานว่าเยี่ยมกว่าสิ่งใด ๆ ๑

นักบวชเป็นผู้เว้นจากการฆ่าและการเบียดเบียน ถ้าประกอบกิจเช่นนั้นไม่เรียกว่าผู้สงบ ๑

การไม่ทำบาปทั้งหลายทุกประเภท ๑

การยังกุศลให้ถึงพร้อม ๑

การยังจิตของตนให้ผ่องใส ๑

นี่คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายแต่โดยย่อ

การไม่ดูถูกเหยียดหยามคนอื่น ๑

การไม่ฆ่ามนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย ๑

การสำรวมตนในแนวทางให้เกิดความหลุดพ้น ๑ (การสำรวมในพระปาฏิโมกข์)

ความรู้จักประมาณพอเป็นมัชฌิมาในการบริโภคใช้สอย ๑

ความเป็นผู้มีที่นั่งที่นอนอันสงัด ๑

การชำระจิตของตนให้ยิ่ง หรืออยู่เหนือสิ่งแวดล้อม ๑

นี่ก็เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์แต่โดยย่อ

ธรรมเครื่องประดับความงามสำหรับ กาย วาจา ใจ ของมนุษย์และสัตว์ ซึ่งไม่จำกัดเพศและวัยว่าหญิงชายและเด็กหนุ่มหรือแก่ปานกลาง เมื่อสวมเครื่องประดับคือธรรมเข้าแล้ว งามทั้งนั้น ความงามในเครื่องประดับคือธรรมนี้ ไม่เป็นไปเพื่อสั่งสมกิเลสให้ลุ่มหลงเหมือนความงามในเครื่องประดับฝ่ายตรงกันข้าม และยังกลับถอดถอนกิเลสได้ด้วยเครื่องประดับทั้งนี้ด้วย นักปราชญ์ผู้มีปัญญาลึกซึ้งจึงชอบประดับตัวด้วยธรรม เพราะประดับเข้าแล้วงามไม่จืดจางตลอดอายุขัย งามในชาตินี้แลชาติหน้าคือเบื้องตันแห่งวัยก็งาม ท่ามกลางแห่งวัยก็งาม และที่สุดแห่งวัยก็งาม

อนึ่งเบื้องต้นแห่งการบำเพ็ญจิตเพื่อการหลุดพ้นก็งาม ท่ามกลางแห่งจิตที่ได้ดำเนินในทางมรรคก็งาม และที่สุดแห่งจิตที่ได้ดำเนินทางมรรคจนได้บรรลุที่มุ่งหวังแล้วก็งาม จิตได้มีความเป็นอยู่อย่างอิสระโดยปราศจากกิเลสเครื่องก่อกวน มีความบริสุทธิ์อยู่โดยเฉพาะหน้าแล้วก็งาม แม้ที่สุดขั้นทั้งหลายจะพึงแตกทำลายลงสู่ธาตุเดิม คือดิน น้ำ ลม ไฟไปแล้ว ใจที่ยังเหลืออยู่เป็นธรรมทั้งแห่งก็งาม และงามไปตลอดอนันตกาล นอกจากนั้นยังไฉไลตายคือความงามแก่สาธุชนผู้สนใจในความงามทั้งนี้อีก จนกลายเป็นความงามไม่มีที่สิ้นสุด มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น พระองค์งามลึกซึ้งในทางธรรม แม้ปรินิพพานไปแล้วความงามของท่านยังคงอยู่คู่ฟ้าดินสลาย ไม่กลับกลายเป็นเสื่อมสูญไปเลย และยังเป็นที่สุดเต็มใจของพุทธบริษัทตลอดมา ความงามในธรรมालังการนี้ แผ่ไปทุกทิศทุกทาง เบื้องบนเบื้องล่างและสถานกลาง เป็นที่เคารพรักของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ตลอดสัตว์เขายังรู้จักเคารพรักในท่านผู้มีธรรมเป็นเครื่องประดับ

ธรรมาลังการมีมาก จะเป็นการพินเพื่อเหลือวิสัยของพุทธบริษัทผู้มีกำลังน้อย จะพึงประดับธรรมาลังการให้พอดีแก่วิสัยของตน ๆ พระองค์จึงทรงย่นย่อลงตามส่วนเพื่อพอดีแก่กำลังของผู้ทรงธรรมาลังการ แต่ยังคงเส้นคงวาอยู่ตามเดิม ไม่บกพร่องในส่วนคุณภาพที่ผู้ปฏิบัติจะพึงได้รับตามนัยความแปลออกจากภาษาย่อมมีอยู่ว่า ความอดกลั้นขั้นดีต่อสิ่งที่มากระทบ ซึ่งเป็นเหตุยั่วโทสะให้แผ่พังพานหรือรัศมีออกเพื่อต่อสู้เอาชนะ โดยวาเทหรือทุบตีต่าง ๆ การอดกลั้นเหตุทั้งนี้ด้วยขันติ จึงจัดว่าเป็นธรรมเครื่องแผดเผากิเลสได้เป็นอย่างดี

บรรดาพระพุทธเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญพระนิพพานว่าเป็นธรรมยิ่งกว่าสิ่งใด ๆ ทั้งหมด ซึ่งมีอยู่ในไตรโลกธาตุ ทั้งนี้เพราะสิ่งทั้งหลายเป็นสิ่งที่ยังไม่คงเส้นคงวา มีความแปรปรวนประจำตน สับเปลี่ยนหมุนเวียนกันอยู่ไม่มีวันสิ้นสุด เหมือนรับประทานข้าวสุกและปลาเนื้อทั้งแกลบรำ และทั้งก้างทั้งกระดูก เป็นต้น ฉะนั้นแม้ความสุขก็เจือด้วยทุกข์ ไม่สุขล้วน เกิดแล้วกลับตายได้แล้วกลับสูญหาย ดีแล้วกลับชั่ว จะถือเอาจริงเอาจังกับสิ่งใด ๆ แท้ก็ไม่ได้ พลอยจะหลุดมือตกหายไปทุกเวลาความเป็นทั้งนี้จึงเป็นเหตุให้ทนใจไม่ได้ เหมือนอยู่ใกล้สรพิษ คอยจะขบกัดจิกต่อยอยู่เสมอ

พระนิพพาน ถ้าจะพูดถึงความดับทุกข์ก็ดับสนิท ไม่มีทุกข์เจือปน พูดถึงสุขก็สุขล้วน ๆ ไม่มีข้าวสารแกลบรำคือทุกข์เจือปน ไม่มีสมมุติใด ๆ เข้าถึง แม้ท่านได้อนุปาติเสสนิพพานแล้ว ถึงจะมีอายตนะภายใน คือตา หู เป็นต้น เป็นบันไดสำหรับรับแขกคืออารมณ์ภายนอก ซึ่งเกิดจากอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง เป็นต้นอยู่ บรรดาแขกคืออารมณ์นั้น ๆ ก็ไม่สามารถจะยังจิตนิพพานของท่านให้หวั่นไหวตามได้ แขกคงเป็นแขก เจ้าถิ่นคงเป็นเจ้าถิ่นอยู่ตามเดิม ไม่ระคนกัน ซึ่งพอที่จะให้หลงตาม เมื่อหยุดจากการรับแขกแล้วมิได้หลงอารมณ์ของแขกที่ขาดไป มีความเป็นอยู่อย่างอิสระโดยธรรมชาติ ปราศจากเครื่องยั่ววนใด ๆ ทั้งสิ้น ความเป็นอยู่ทั้งนี้มิได้มีการขู่เข็ญบังคับแต่อย่างใด หากเป็นธรรมเป็นเอง ปราศจากเครื่องปรุงแต่งและเสกสรร ฉะนั้นนิพพานธรรมจึงเป็นธรรมที่ยอดยิ่งกว่าสิ่งใด ๆ ตามนัยที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงสรรเสริญไว้

นักบวชเว้นจากการฆ่าและเบียดเบียนสัตว์แล้ว จะทำกิจเช่นนั้นอีก ไม่เรียกว่าผู้สงบ นอกจากการไม่ฆ่าและไม่เบียดเบียนแล้ว ยังต้องมีเมตตาพรหมวิหาร ในมนุษย์และสัตว์ทั่วไปเป็นเครื่องประดับสมณะให้งามในศาสนาประจำเพศของตน

การไม่ทำบาปทั้งปวงทุกประเภท คำว่า บาป คือความเศร้าหมอง เป็นผลเดือดร้อนแก่ผู้ทำ และเป็นเครื่องถ่วงตนลงในความเลวทรามเสมอ ท่านจึงมิให้ทำกรรมประเภทนี้ด้วยทั้งกาย วาจา ใจ

การยังกุศลให้ถึงพร้อม คำว่า กุศล คือความฉลาด ฉลาดในการทำ เลือกเฟ้นทำแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ตนและส่วนรวม และฉลาดในศิลปวิทยาต่าง ๆ ทั้งทางคติโลกและคติธรรม ฉลาดพูดในสิ่งที่ควรพูด ซึ่งประกอบด้วยประโยชน์ อันเป็นเสน่ห์ความดึงดูดใจของผู้ฟังให้รื่นเริงไปในทางที่ดีและเคารพรัก เป็นศรีศักดิ์ในการพูด ทั้งเป็นรสชาติอันดีแก่ผู้ฟัง ยิ่งกันและกันให้รื่นเริง และฉลาดในการคิดประดิษฐ์อารมณ์เครื่องฟอกจิต และฉลาดเลือกสรรमितถาภายในใจ อารมณ์อันใดเป็นข้าศึกแก่กุศลรีบแก้ไขไม่รีรอ นี่แลท่านเรียกว่าความฉลาด คนที่มีความฉลาดฝังใจ แม้จะสร้างโลกก็ไม่กระเทือนถ้าแม้จะสร้างธรรมก็ไม่กระเทือนใคร ค่อยเป็นค่อยไปด้วยอุบายความฉลาด และคนเราจะเป็นนักปราชญ์ได้ต้องอาศัยอุบายอันฉลาดคือปัญญา

การชำระจิตของตนให้ผ่องใส นี้ได้อธิบายผ่านมาแล้ว ขอยุติไว้

คาถาย่อนี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ การสำรวมในแนวทางที่จะให้เกิดความหลุดพ้น สิ่งที่จะพึงสำรวมคือขวกหนาม ศาสนโฆหารเรียกว่ากิเลส กิเลสทั้งนี้เป็นภัยสำหรับผู้กำลังดำเนินมรรค คือข้อปฏิบัติ ประหนึ่งขวกหนามหรือสัตว์ร้าย ซึ่งข่มซ่อนอยู่ในระหว่างทาง ผู้ปฏิบัติเพื่อโมกขธรรม จึงควรระวังสิ่งเหล่านี้ให้มาก คีล ๕ กิตี ๘ กิตี ๑๐ กิตี ๒๒๗ กิตี หรืออนุบัญญัติที่ทรงเพิ่มเติมทีหลัง ประหนึ่งว่ารั้วกันทางความชั่วซึ่งจะรั่วไหลออกทางทวาร พระองค์ทรงวางแนวทางที่ถูกคือธรรมไว้เป็นเครื่องดำเนิน ทรงกันรั้วหนามไว้ ๒ ฟากทางคือพระวินัย การที่พระองค์ทรงวางแนวทางไว้ทั้งนี้ เพื่อความสวัสดิต่อเวไนยโดยถ่ายเดียว มิได้หวังเครื่องตอบแทนแม้แต่น้อย

ความรู้จักประมาณในมัชฌิมาที่จะบริโภคใช้สอยแต่พอดีงามในปัจจุบันทั้งหลาย คำว่าประมาณ หรือมัชฌิมา มีความหมายกว้างขวาง คือกินอยู่หลับนอนก็ให้เป็นมัชฌิมา การไปมาก้าวหน้าถอยกลับก็ให้เป็นมัชฌิมาพองาม ปฏิบัติข้อปฏิบัติทุกอย่างก็ให้เป็นมัชฌิมา ความรู้ความเห็นก็ให้เป็นมัชฌิมา การทำ การพูด การคิด ทุกกิจที่เคลื่อนไหวก็ให้เป็นมัชฌิมา คือความพอดีพองาม แม้ที่สุดความบริสุทธิ์ของจิตก็ต้องเป็นมัชฌิมา คือรู้จักกลาง ๆ ซึ่งสัมปยุตด้วยญาณ แต่ไม่ใช่กลางทาง คือมรรค สรุปลความเรียกว่า กลางสมมุติ กับวิมุติ สมมุติก็รู้เท่า วิมุติก็รู้ทัน ปล่อยวางทั้งสองเงื่อนไขตามเป็นจริง เพราะศาสนธรรมเป็นมัชฌิมา ไม่เข้าใครออกใคร ผู้ปฏิบัติและรู้ธรรมแล้วตามเป็นจริง ยังจะเหยียบย่ำ อนัตตา ลงและยก อตตตขึ้น ซึ่งเป็นการเข้าข้างโน้นออกข้างนี้อยู่ จะจัดว่ารู้รอบคอบในธรรม

อย่างไรได้ เพราะส่วนที่ตนสำคัญว่าเป็นอตัณหยังถือไว้อยู่ ก็เรียกว่ารู้โลกแล้วกลับหลงธรรมและถือธรรมเท่านั้น

คนทั้งโลกข้ามแม่น้ำด้วยเรือ ขึ้นถึงฝั่งซึ่งเป็นที่พักผ่อนแล้วปล่อยเรือไว้ในลำแม่น้ำ เพราะเรือเป็นสิ่งอาศัยชั่วคราวในเวลาเดินทางมิได้แบกหามไปด้วย อนัตตาเปรียบเหมือนลูกคลื่นหรือสัตว์ร้ายในน้ำ อัตตาเปรียบเหมือนเรือซึ่งขับขี่ข้ามแม่น้ำในเวลาเดินทาง เมื่อถึงฝั่งซึ่งเป็นที่พักผ่อนแล้วออตตาซึ่งเปรียบเหมือนเรือเป็นธรรมอาศัยชั่วคราว จะพึงเป็นธรรมที่ควรปล่อยวางโดยแท้ ไม่ควรยึดถือเอาไว้โดยประการทั้งปวง จิตทรงความเป็นยถาภูตญาณทัสสนะตลอดกาล คือรู้เห็นตามเป็นจริงทั้งธรรมฝ่ายอนัตตา ทั้งธรรมฝ่ายออตตา ทั้งพุทธธรรม ธรรมคือผู้รู้ ไม่มีช่องโหว่ไว้ซึ่งพ้อที่จะให้เกิดความลุ่มหลงและยึดถือแม้แต่น้อย

เรียกว่า มัชฌิมา โดยธรรมชาติ คือเป็นกลางระหว่างธรรมทั้งหลายกับจิต ระหว่างจิตกับธรรมทั้งหลาย และระหว่างจิตกับจิตอีกวาระหนึ่งเป็นบทสุดท้าย ขณะรากเหง้าเค้ามูลของวัฏจักรเริ่มถอนตัวออกจากใจ เปลี่ยนบทบาทพลิกผันมาเป็นคม จากมีดเล่มเดียวซึ่งมีทั้งสันทั้งคม กลายเป็นจิตที่ควรแก่ตนเองและธรรมทั้งหลาย มิได้ถือในสภาวะธรรมทั้งหลายว่าเป็นศัตรูคู่มือ เมื่อจิตหมดความเป็นพิษในตัวเอง ไม่ตื่นเงาซึ่งเกิดกับตัวเองมาแต่กาลไหน ๆ พร้อมกับความรู้เท่าตัวเองว่าเป็นความจริงเสมอ ธรรมใด ๆ แล้ว สภาวะธรรมใด ๆ ทุกส่วน ทั้งใกล้ทั้งไกล ทั้งภายในภายนอก เลยกกลายเป็นสภาพปกติหรือเอนอ่อนไปตาม ๆ กันหมด ไม่ปรากฏธรรมทั้งนี้แสดงตัวเป็นศัตรูคู่มือ หรือแสดงตัวเป็นเจ้าบุญเจ้าบาปของผู้ใด คงเป็นปกติธรรมดาแต่เริ่มตั้งแผ่นดินมา และจะเป็นสภาวะปกติอย่างนี้ไปตลอดอนันตกาล

เหตุที่จะเสกสรรธรรมทั้งนี้ขึ้นให้เป็นอย่างต่าง ๆ ก็เพราะความสำคัญผิดของจิตแต่ผู้เดียว เมื่อจิตเกิดความรู้แจ้งชัดขึ้นในตัวเองแล้ว สภาวะธรรมทั้งหลายซึ่งเคยถูกตำหนิตามจากจิตมาเป็นเวลานานทั้งนี้สภาวะธรรมเหล่านี้ก็ได้เปลี่ยนฉากเป็นแนวรบ กลับเข้ามาตำหนิตามหรือโจมตีจิตแต่อย่างใดต่างก็คงความปกติไว้ตามสภาพ จากนั้นมาจิตจะพึงเห็นโทษในตัวเองซึ่งได้เคยตำหนิตามในสภาวะธรรมทั้งหลายให้เป็นอย่างต่าง ๆ ตามที่อารมณ์ของจิตต้องการ เช่นเดียวกับคนไข้จะพึงเห็นโทษของตนในเวลาหายจากไข้แล้ว ซึ่งได้เคยกระทำความผิดพลาดล่วงเกินต่อหมอในเวลาที่ยังกำลังป่วยอยู่ทั้ง ๆ ที่หมอมิได้ถือสาอะไรกับคนไข้จะนั้น

ความเป็นผู้มีที่นั้งที่นอนอันเจียบสงัด ปราศจากความระคนกับหมู่ชนทั้งนักบวชและฆราวาส ความสงัดเป็นปัจจัยแก่การบำเพ็ญสมณธรรมเป็นอย่างดี จะพึงเห็นพระพุทธเจ้ากับพระสาวกทั้งหลายได้ดำเนินมาเป็นตัวอย่าง เวลาพระองค์กับพระสาวกกำลังบำเพ็ญสมณธรรม ปรากฏว่าชอบเที่ยวบำเพ็ญสมณธรรมในที่เช่นนั้นเป็นปกตินิสัย การประสูติ การตรัสรู้ และการปรินิพพานของพระองค์ในป่าทั้งนั้น แม้ที่สุดจากองค์ท่านมาก็สั่งสอนสาวกให้ยินดีในป่า เมื่อมีความหวาดเสียวเพราะความอยู่เปลี่ยวเกิดขึ้น ก็ทรงแนะนำให้ยกถงสามสี คือ อติปิโส ฯลฯ สุวักขาโต ฯลฯ สุปุณฺณโน ฯลฯ ขึ้นเป็นเครื่องปลอบใจ ให้มีความอาภาหุญและร่าเริงต่อความเพียรจะเห็นได้ในธัชคสูตร

เพราะในที่เช่นนั้นเป็นทัศนียภาพเครื่องปลูกประสาทยู่ทุกเวลา สามารถจะยังปัญญาให้เกิดขึ้นได้ในขณะที่สัมผัส เพราะปราศจากเครื่องก่อกวน และส่งเสริมกิเลสที่มีอยู่ภายในใจให้ฟุ้งตัวขึ้น สิ่งที่จะให้ปลงปัญญาก็คือ ความอยู่ผู้เดียว เปลี่ยวกายเปลี่ยวจิต ทั้งไม่มองเห็นใครเป็นที่พึ่งในเมื่ออันตรายนานาชนิดเกิดขึ้น เพราะที่เช่นนั้นโดยมากจะมีแต่เสียงนกเสียงสัตว์ต่าง ๆ ทั้งสัตว์ร้าย มีเสือ เป็นต้น และสัตว์ธรรมดาซึ่งมีอยู่มากตามป่า สัตว์เหล่านี้ชอบร้องเวลากลางคืนในยามสงบ ๆ หากเป็นผู้หวั่นพิพานสมบัติจริง ๆ แล้ว สิ่งเหล่านี้จะช่วยปลุกหรือเตือนสติปัญญาและความเพียรตลอดเวลา เพราะความหวาดกลัวบังคับ จิตปราศจากที่พึ่งภายนอก จะต้องย้อนกลับเข้ามาภายใน น้อมพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง สละชีวิตเลือดเนื้อทั้งหมดถวายไว้กับพระรัตนตรัย ประคองใจด้วยความเพียร มีสติสัมปชัญญะตลอดเวลาทั้งกลางวันกลางคืน ยืน เดิน นั่ง นอน

เมื่อใจได้ถูกเครื่องปลูกประสาทยู่ทำนองนี้ ก็ยิ่งทวีความเพียรไม่หยุดยั้ง ปัญญาก็นับวันจะไหวตัวเกิดขึ้น ความอาภายาญที่จะทำจิตให้พันทุกซอกซี้ดมีกำลัง สิ่งแวดล้อมซึ่งเคยถือว่าเป็นศัตรูคู่ประหารชีวิตที่มีอยู่รอบ ๆ บริเวณ ก็เลยกลายเป็นมิตรมิได้หวั่นไหว เพราะอาศัยสิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องฟอกจิตและลับปัญญาให้คมกล้า จิตเลยแปรรูปความเห็นเสียใหม่ว่า ที่เช่นนั้นกลับเต็มไปด้วยธรรมกถึก คือนักเทศน์เอก สอนให้ตั้งสติเจริญปัญญาอยู่ตลอดเวลา ยังมีศรัทธาเชื่อที่เช่นนั้นว่าเป็นที่เพาะสันติธรรมได้จริงอย่างพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้ทุกประการ การอยู่และประกอบความเพียรในที่เช่นนั้นก็เลยกลายเป็นความสะดวกกายและสบายใจไปตาม ๆ กันหมด จนสามารถอดทนกิเลสได้โดยสิ้นเชิง ณ สถานที่เช่นนั้น ความเป็นทั้งนี้ผู้เขียนเคยอยู่และเคยปรากฏสิ่งแวดล้อมทำนองนี้มาแล้วมากมาย แต่มิได้หมายความว่าได้รับธรรมในที่เช่นนั้น เป็นแต่เล่าเรื่องหยาบ ๆ ซึ่งเคยปรากฏให้ท่านผู้อ่านฟังเพื่อแก้แค้นเล็กน้อย

การอยู่ในที่เปลี่ยว ๆ และสงบเช่นนั้น จะพึงประกอบความเพียรง่ายและดีกว่าที่ทั้งหลาย ซึ่งตรงกันข้ามกับที่เช่นนั้น เพราะการอยู่ในป่าซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ร้ายทุกประเภท ย่อมเป็นเหตุให้ตื่นตัวอยู่เสมอ จะประมาทนอนใจในข้อวัตรซึ่งเป็นกิจประจำวันไม่ได้ จะปรากฏความแปลกหูแปลกตาขึ้นในเวลาใดก็ได้ แล้วแต่กรณีที่ทำผิดจะพึงบันดาลหรือเป็นปัจจัยยังเหตุนั้น ๆ ให้เกิด เหตุทั้งนี้ผู้เขียนไม่กล้ารับรองว่าจะเป็นเหตุเกิดขึ้นจากอะไร ในตำนานกล่าวถึงสิ่งที่ไม่สามารถมองเห็นด้วยตาเนื้อ แต่เป็นสิ่งที่ไม่เหลือวิสัยของใจจะพึงรู้เห็น ว่าเป็นของมีอยู่ในไตรโลกธาตุอย่างสมบูรณ์ จึงขอเมธีชนพิจารณาด้วยวิจารณญาณเอาเอง

การอยู่ในที่เปลี่ยวเช่นนั้น ไม่มีรูป เสียง และสิ่งอื่น ๆ จะมารบกวนและยั่วชวนจิตให้กิเลสภายในฟุ้ง แม้ว่ารูปจะมีทั่วไปก็จริง แต่ที่เช่นนั้นจะมีแต่รูปต้นไม้ ภูเขา รูปนก หรือรูปปลา ซึ่งอยู่ตามลำธารโดยมาก ไม่มีรูปหญิงรูปชาย ตลอดสัตว์พาหนะ และพัสดุสิ่งของใด ๆ จะมายั่วชวนให้หลงตาม แม้ว่าเสียงเป็นต้น ก็จะมีแต่เสียงนกและเสียงสัตว์ต่าง ๆ ร้องตามภาษาของเขา ซึ่งไม่พอจะให้เกิดความยินดียินร้ายได้

นอกจากสิ่งแวดลอมกลายเป็นมิตรแล้ว การหลับนอนก็ตรงเวลาไม่คลาดเคลื่อน นอนน้อยกินน้อย และคิดไปในทางสังฆกิเลสก็น้อยกว่าอยู่ในที่ธรรมดาสามัญ ผู้มุ่งต่อสันติธรรมจริง ๆ จะเห็นที่เช่นนั้นเป็นสมรภูมิในการรบกิเลสได้เป็นอย่างดีเลิศ

การที่พระพุทธเจ้าท่านสอนให้อยู่ป่า ก็มีพระพุทธประสงค์เพื่อการประกอบความเพียรโดยสะดวก จิตเมื่อถูกรบกวนก่อกวนนานาชนิดช่วยพุทธองค์สั่งสอน ก็จะเป็นการช่วยพุทธภาวะไปในตัว ทั้งจะยังประโยชน์คือสันติธรรมให้เกิดมีในใจของโยคาวจรนั้น ๆ ด้วย

แต่การอยู่ป่าจะถือว่าดีเสียทีเดียวก็ผิด เพราะสัตว์นานาชนิดซึ่งบางจำพวกอาศัยป่าเป็นนิจก็ไม่เห็นวิเศษ ทั้งนี้เพราะอยู่ตามประสาสัตว์ไม่รู้จักดีชั่วและความหมายอะไร ทำความดีอยู่ไหนก็ดี แต่หนักเบาเป็นอีกเรื่องหนึ่ง เช่นเดียวกับพื้นที่ แม้เป็นแผ่นดินอย่างเดียวกันย่อมมีคุณค่าต่าง ๆ กัน ฉะนั้น ข้อสำคัญก็คือการทำ แต่อาศัยปัจจัยภายนอกเป็นเครื่องหนุนให้งานและผลงานนั้น ๆ ก้าวหน้าตามใจหวัง เพราะภายนอกกับภายในต้องอาศัยกัน สถานที่จึงเป็นสิ่งที่เกิดความเพียร ซึ่งจัดเข้าในสัปปายะข้อหนึ่งของนักปฏิบัติ จะพึงเลือกหาความสะดวกเพื่อสมณธรรม

แต่ว่าผู้ปฏิบัติแบบนกคางคาว คือมีทั้งหุ้ทั้งปีก จะว่าเป็นนกก็ไม่เชิง จะว่าเป็นหนูก็ไม่ใช่ จะไปอยู่ในป่าเปลี่ยวซึ่งประกอบไปด้วยสัตว์ร้ายเช่นนั้นลำบากอยู่บ้าง เพราะการหิงหวงในชีวิตเป็นเหตุให้ใจแน่วแน่งในธรรมได้ยาก ยิ่งสัตว์ต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ตามป่าเทียวหากินในเวลากลางคืน เขาเทียวมารอบ ๆ บริเวณใกล้ ๆ แล้วก็สำคัญแต่ว่ามีอะไร จะมาทำอะไร ตอนนี้อาจจะกลายเป็นขีรดาหาญขึ้นก็ได้

ตามนิทานสมัยปัจจุบันมีอยู่ว่า ขีรดาองค์หนึ่งชื่อขีรดาหาญ ท่านองค์นี้เพิ่งบวชใหม่ เรียนปฏิสังขยาฯ ก็ยังไม่จบ อยากไปเทียวทำกรรมฐานเป็นกำลัง ไปลาอาจารย์ ๆ ห้ามไม่ให้ไป เพราะเห็นว่าบวชใหม่ แม้จะแก่อายุก็จริง แต่คุณธรรมเพิ่งจะเริ่มเรียนปฏิสังขยาฯ ก็ไม่ฟังคำอาจารย์ พระเณรห้ามก็ไม่ฟัง เมื่ออาจารย์ไม่ยอมให้ไปจะสึกวันพรุ่งนี้แน่ ไม่ยอมอยู่ เพราะอยู่ไม่ได้ประโยชน์ เทียวโปรดสัตว์โปรดเสือตามป่า เทียววิพันบาทกับเทวดาตามภูเขาดีกว่าอยู่อย่างนี้ พุดยีนคำแบบกระต่ายขาเดียว ใครจะห้ามก็ไม่ฟัง อาจารย์หมดท่าเลยปล่อยตามเรื่อง

เมื่ออาจารย์อนุญาตแล้วก็เตรียมตัวและเตรียมบริวาร กลด มุ้ง ออกเดินทางไปถึงบ้านหนึ่งใกล้ภูเขา บ้านนั้นเป็นบ้านป่ารกชัฏเต็มไปด้วยสัตว์ร้ายนานาชนิด พอไปถึงก็บอกกับโยมหัวหน้าบ้านให้บอกกันพาท่านไปหาที่นั้งทำกรรมฐาน เขาพาไปดูที่ไหนก็ไม่ชอบ จึงพาท่านผ่านไปในที่แห่งหนึ่ง ที่นั่นทั้งป่ารกทั้งใกล้ภูเขา ขีรดาหาญเลยชอบที่เช่นนั้นเข้า ยืนยันว่าจะอยู่ในที่เช่นนั้น ท่านองค์เดียวกับพุดต่ออาจารย์ ใครห้ามก็ไม่ยอมฟังเสียง

เขาบอกว่าที่นี้อยู่ไม่ได้แน่ท่านดา เพราะเมื่อวานนี้เสือโคร่งใหญ่ตัวหนึ่ง ความยาวของลำตัวมันยาวประมาณ ๘ ศอก นายพรานเขาเห็นมันบ่อยครั้ง กัดควายตัวหนึ่งแล้วกินอยู่ในป่านี้ ใคร ๆ ในบ้านกลัวมัน ไม่กล้ามาเอาเนื้อไปรับประทานเลย เพราะมันหวงซากควายเต็มที่ และเสือโคร่งใหญ่ตัวนี้ดุมากด้วย ขอนิมนต์ท่านดาไปอยู่ที่อื่นดีกว่า พวกผมเกรงว่าจะไม่ตลอดคืน เพราะเสือหวงซากนี้ร้ายกาจมากนะท่านดา ปล่อยให้เขากินซากควายหมดเสียก่อน เขาหนีไปที่อื่นแล้วค่อยกลับมาอยู่ พวกผม

จะจัดให้ไม่ขัดข้องอะไร เวลานี้เกรงว่าเขาจะมารบกวนท่านตาไม่มีเวลาหลับนอน และเสียดตัวนี้ไม่ค่อยจะกลัวและหนีคนด้วย ร้ายจริง ๆ ท่านตา เขาพร้อมกันวิงวอนด้วยความสงสาร

ท่านตาไม่ฟังเสียงเลย พุดยีนตัวอยู่คำเดียวเท่านั้นไม่ยอมหนีไปที่อื่น เขาเลยย้อนถามท่านว่า หากเสียดตัวนั้นมาและจะทำอันตรายแก่ท่านตาจริง ๆ จะทำอย่างไรละ?

ท่านตาก็ตอบเขาอย่างทันควันว่า เสียดมันจะหนีธรรมไปได้อย่างไร? อีกอย่างหนึ่งชื่อของอาตมาก็บอกอยู่ในตัวแล้วว่า “หลวงตาหาญ” อะไรจะมาพาลก็ลองฤทธิ์กันดูวันนี้ จะไปกลัวอะไรกับเสียดเล่า กิเลสมันร้ายกว่าเสียดอาตมายังจะฆ่ามันอยู่เวลานี้ แต่ยังไม่ได้ที่เหมาะ กิเลสจึงรอม่าป่านนี้ยังไม่ตาย บัดนี้ได้ที่ดีแล้วอาตมาจักฆ่ามันให้ตายในคืนวันนี้เอง รับผิดชอบให้อาตมาเดี๋ยวนี้ กิเลสมันกวนเหลือเกิน

ด้วยความจำเป็นเขาเลยพร้อมกันจัดที่ให้ในพื้นราบ ใกล้กับซากศพควายซึ่งเสียดกำลังกินและหวงอยู่ ประมาณ ๑ เส้นพอดี พอทำเสร็จแล้วเขาก็พากันกลับบ้าน ปล่อยขีวตาหาญอยู่องค์เดียว

พอราว ๒๐.๐๐ น.เท่านั้น คู่มิตรสีแดงลายพาดกลอนของขีวตาหาญก็มาถึงซากศพควายพอดี พอมาถึงซากศพควายก็มองเห็นมุ้งและกลดพระธรรมกรรณฐานตั้งตระหง่านขวางฟ้าอยู่ สหายผู้สำคัญของท่านก็ตรงเข้ามาอย่างไม่รีรอ พอถึงหอปราสาทพระธรรมเจ้าก็รีบนิดหน่อยเพื่อฟังเหตุการณ์พระธรรมกรรณฐานจะสั่ง พระธรรมกรรณฐานพอเห็นท่าไม่ดีก็เลยเอ่ยคำขึ้นปราศรัยกับคู่บารมีของท่านว่า เรามาที่นี่ก็เพื่อจะโปรดเธอนั่นเอง เพราะเธอเป็นสัตว์อยู่ในป่ามาเป็นเวลานานแล้ว ฉะนั้นอยากให้เธอขึ้นสวรรค์ชั้นฟ้ากับเขาบ้าง

พอเสียดโครงใหญ่ลายพาดกลอนลำตัวยาว ๘ ศอก ได้ยินเสียงภายในมุ้งก็เกิดความสำคัญขึ้นทันทีว่า ใครจะมาแย่งอำนาจเราในป่าเวลาค่ำคืนเช่นนี้ ก็เริ่มคำรามเสียงขึ้นเป็นการทดลองพระธรรม ท่านจะโปรดจริง หรือท่านคลายเมตตาธรรม แล้วว่า “ฮือ” ครั้งที่ ๑ พระธรรมก็เงิบ นั่งตัวสั่นอยู่ในมุ้ง

เสียงปรากฏเหมือนฟ้าคำรามในฤดูเดือน ๖-๗ พอเริ่ม “ฮือๆๆ” ครั้งที่ ๒-๓ แล้วก็กระโดดข้ามมุ้งกลดพระธรรมกรรณฐาน ทั้งทางก็ฟาดพื้นดิน เสียงครางก็คำรามหนักเข้า แล้วกระโดดข้ามมุ้งกลดไปมา ขีวตาหาญคันคิดหามันต์คาถาบทใดก็ไม่เห็น แม้แต่ปฏิสังขยาฯ ก็เพิ่งเริ่มเรียน เสียดก็ยังแสดงฤทธิ์หนักเข้าทุกที พอดีเล็บเสียดเกาะมุ้งขีวตาหาญเลิกลิ้น ขีวตาสำคัญว่าเสียดตะครุบก็ออกอุทานว่าตายแล้ว มือคว้าบาตรกับกระบองยาสูบอยู่ภายในบาตรได้ก็กระโดดวิ่งออกมา ไล่เสียดโครงตกประหม่าด้วยสำคัญว่าอะไร จึงกระโดดเข้าป่าไป

ฝ่ายขีวตาวิ่งเข้าบ้าน ออกอุทานไปตามทางว่าแสบๆ ไปได้ตลอดทาง ทั้งเสียงกระบองยาสูบกระทบกับบาตรดังก๊อกๆ ทางปากขีวตาดังแสบๆ ๑ ก๊อกๆ ๑ เป็นเสียงกล่อมกันไปตลอดทาง เสียงบาตรก็ดังก๊อกๆ ๑ เสียงปากก็ดังแสบๆ ๑ ไม่มีหยุดยั้งได้ วิ่งเข้าบ้านจนเลยบ้านไปอีกไม่รู้ตัว เพราะความกลัวบังคับ ญาติโยมในบ้านได้ยินเสียงดัง ทั้งก๊อกๆ ทั้งแสบๆ ผ่านบ้านไปไม่รู้อะไรเป็นอะไร กว่า จะวิ่งตามไป ขีวตาวิ่งเลยบ้านไปเสียแล้ว ชาวบ้านเข้าใจกันว่าขีวตาธรรมแตกเพราะความเพียรถูกไล่เกินไป กว่าที่วิ่งตามได้ตัวมา ท่านเสกคาถาแสบๆ ๑ ไปได้ตั้งหลายเส้นไม่หยุดปาก ถามเรื่องอะไรเลย

ไม่ได้ความ มีแต่แสบๆ กับมีแต่จะวิ่งต่อไปอีกโดยถ่ายเดียว จนพากลับมาถึงบ้านแล้วก็มีคำว่าแสบๆ อีก ยังมีคำว่าแสบๆ อยู่ทำนองนั้นไม่หยุดปาก ผัวสบง จีวรขาดหลุดลุ่ยไปหมด เหลือแต่ตัวและ บาดแผลเต็มไปหมดทั้งตัว เพราะท่านวิ่งบุกป่า ไม่เดินตามทาง ชาวบ้านพร้อมกันมาถามก็ยังไม่ ได้ความ คงมีแต่คำว่าแสบๆ เท่านั้น ร่ายอยู่ไม่หยุดปาก จนกว่าฤทธิ์ความกลัวค่อยสร้างลง จึงได้ความว่า เสือกระโดดข้ามมุ้งจะกินหัว

ชาวบ้านเห็นท่าอาการหนักเช่นนั้น ก็พร้อมกันทำขวัญให้หลวงตาหาญพักใหญ่หนึ่ง ค่อยฟื้น สติคืนมาหน่อยหนึ่ง แต่ยังไม่สมบูรณ์ เขาเลยนิมนต์ให้ท่านอยู่วัดในบ้านเพื่อโปรดโยม เพราะโปรด สัตว์โปรดเสือท่านก็เคยโปรดมาแล้ว ท่านบอกว่าไม่อยู่เพราะกลัวเสือ จึงต้องจัดวาระให้ญาติโยมมา นอนเป็นเพื่อนท่านทั้งกลางวันและกลางคืนตลอดเวลาจะขาดคนไม่ได้ ถึงอย่างนั้นเวลาท่านไป บิณฑบาตเพื่อโปรดสัตว์ บางครั้งกำลังรับบาตรอยู่สุนัขวิ่งไล่กันมาใกล้ๆ ท่านตกประหม่าก็แสบๆ ทันที ต่อหน้าทนายทนายิกา เขาพร้อมกันขบขันหัวเราะท่านเสียงสนั่นไปทั่วบ้าน นับแต่ครั้งแสดงฤทธิ์กับเสือ มาแล้ว ท่านตั้งใจไว้ไม่อยู่ อะอะเป็นต้องแสบ ๆ ทันทีทุกครั้งทีกระทบเหตุ ไม่ยอมให้ผ่านไปได้ เสือตัว นั้นปานนี้จะวิ่งไปถึงภูเขาลูกไหนก็ไม่รู้ ต่างคนต่างกลัวฤทธิ์กัน เสือเข้าป่า ชะวตาเข้าบ้าน ต่อ ๆ มาได้ โอกาสดี ชาวบ้านนึกขบขันขึ้นมากก็พูดหยอกเย้าท่านบ้างว่า ท่านตาไม่นึกอยากไปโปรดสัตว์โปรดเสือ บ้างหรือ ท่านก็ดูทันที (ท่านจะว่าเสือ ๆ แต่เพราะความกลัวผลอสติจึงออกเป็นแสบ ๆ ไป)

การนำนิทานมาประกอบทั้งนี้ เพื่อแสดงให้เห็นความตั้งใจจริงหรือไม่จริง หากว่าท่านตาหาญ ไม่หวั่นไหวไปตามกิริยาของเสือคำราม ยังสติเฉพาหน้า ถวายชีวิตไว้กับพระธรรมจริง ๆ แต่ต้นมือ แล้ว เสือคงไม่สามารถทำได้รุนแรงถึงขนาดนั้น เพราะเคยทราบเรื่องจากท่านนักปฏิบัติทั้งหลายซึ่ง เคยประสบเหตุการณ์ทำนองเดียวกัน แต่ท่านยังยังจิตไว้ด้วยความเพียร ถวายชีวิตไว้กับพระธรรมเลย สัตว์ร้ายเกิดใจอ่อนและหนีไปเองไม่กล้าทำ เพราะความรู้สึกเป็นธรรมชาติอันเดียวกัน ต่างแต่รูปกาย เท่านั้น หากว่าตั้งใจให้ชิดต่อธรรมแล้ว ท่านตาอาจได้อุบายสำคัญๆ เกิดขึ้น ในขณะสงครามเสือกับ ท่านกำลังเป็นไปอยู่ นี่ก็เพราะกลัวเกินตัว กลัวเกินไป เลยเสียหลัก

การประกอบความเพียรเพื่อชำระจิตให้ยิ่งเหนือสิ่งแวดล้อมทั้งหลายได้อธิบายผ่านมาแล้ว

ธรรมทั้งนี้เรียกว่า โอวาทปาฏิโมกข์ อมใจความสำคัญๆ ของศาสนธรรมไว้หมด ในที่นี้มีได้นำ พระบาลีมาลงประกอบ ผู้ต้องการโปรดดูในโอวาทปาฏิโมกข์

พุทธะไม่ใช่เป็นสมบัติของพระพุทธเจ้าแต่ผู้เดียว

กัจจโ จ พุทธานุปปาโท ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นของหายาก คำว่า พุทธะมี ๔ คือ พุทธะของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ๑ ของพระปัจเจกพุทธะ ๑ ของสาวกทั้งหลาย ๑ และพุทธะ ของสามัญมนุษย์และสัตว์ทั่วไป ๑

ก่อน พุทธะ ของพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายจะอุบัติขึ้นแต่ละองค์ ๆ ปรากฏในตำราว่าต้องสร้างพระบารมีมากมาย ตั้งแต่ ๔ ถึง ๒๐ อสงไขย ไม่เช่นนั้นก็เป็นพระพุทธรูปเจ้าผู้แทนของไตรภพไม่ได้ ถึงอย่างนั้นก็ยังมีความต้องการความเป็นพระพุทธรูปเจ้าอยู่มาก ซึ่งเวลานี้กำลังสร้างบารมีอยู่

พุทธะของพระพุทธรูปเจ้าที่พระองค์ได้รับจากพระบารมีนั้น เป็นพุทธะที่แปลกจากสามัญชนมาก ในด้านคุณภาพและความบริสุทธิ์ทั้ง ๆ ที่ธาตุรู้เดิมของพุทธะนี้เหมือนพุทธะของสามัญชนและสัตว์ทั่วไป แต่อาศัยพระองค์เป็นนายช่างผู้ฉลาด สามารถเจียรไนได้ด้วยเครื่องมือที่ทันสมัย คือพระบารมี ๑๐ มีศรัทธาบารมีเป็นต้น พุทธะอันนี้จึงปรากฏขึ้นมาเป็นคุณค่าแก่โลกทั่วสากลพิภพ พร้อมทั้งโลกได้ถือพุทธะอันนี้เป็นสรณะตลอดสมัยปัจจุบัน

พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ พุทธะที่มีอยู่ในสามัญมนุษย์และสัตว์ ต้องไหลมารวมเป็นความเชื่อความเลื่อมใส ผากเป็นผากตายกับพุทธะดวงวิเศษของพระพุทธรูปเจ้า ดังเราทั้งหลายนอบน้อมถึงพระพุทธรูปคุณอยู่ทุกวันนี้ ฉะนั้นพุทธะซึ่งมีประจำองค์ของพระพุทธรูปเจ้า จึงเป็นเหมือนน้ำในมหาสมุทร ซึ่งเป็นที่ไหลรวมแห่งแม่น้ำทั้งหลายฉะนั้น

ความเป็นพุทธะซึ่งจะพึงมีได้ในพุทธบริษัทเป็นคน ๆ ไปนั้น พระพุทธรูปเจ้าไม่ทรงผูกขาดแต่พระองค์เดียว และการวางศาสนธรรมลงไว้ประจำโลก ก็เพื่อพระประสงค์จะให้เวไนยชนยึดเป็นเครื่องมือถือเป็นข้อปฏิบัติ เพื่อกำจัดกิเลสซึ่งสิงอยู่กับพุทธะไม่ให้ฉายแสงออกมาได้อย่างอิสระเสรีเท่านั้น มิได้มุ่งประสงค์อย่างอื่นใดทั้งสิ้น ในเมื่อพุทธบริษัทต่างทำหน้าที่ที่พระองค์ชี้บอกแล้ว นามว่าพุทธะซึ่งมีอยู่ประจำทุกท่าน เมื่อถูกชักฟอกด้วยธรรมที่ทรงมอบให้แล้ว ก็จักพึงเลื่อนฐานะของตนขึ้นสู่ความสงบโดยลำดับ ในที่สุดพุทธะดวงนั้นก็จักปรากฏดวงขึ้นเป็นพุทธะที่บริสุทธิ์เต็มที่ และจะเป็นสมบัติของเราโดยเฉพาะซึ่งหาได้ในตัวเอง โดยที่พระพุทธรูปเจ้าก็ไม่ทรงเรียกค่าธรรมเนียมจากเราผู้ได้พุทธะดวงพิเศษแม้แต่น้อย และยังมีความอิสระเสรีจากสิ่งที่เคยเป็นข้าศึกตลอดอนันตกาลด้วย

พุทธะของพระพุทธรูปเจ้าก็ดี ของพระปัจเจกพุทธเจ้าก็ดี ของพระสาวกทั้งหลายก็ดี ทั้งนี้กว่าจะอุบัติขึ้นมาในระหว่างโลกทั่วไปก็ดี ในระหว่างโลกคือชั้นธรรมาภิบาลเป็นของยาก ตามพระพุทธรูปภาษิตที่ตรัสไว้ว่า กิจฺจุ โณ พุทฺธานมฺบุปฺปาโท ฉะนีแล

กิจฺจุ สทฺธมฺมุสฺสวณํ การฟังธรรมเป็นของยาก ธรรมในที่นี้มี ๒ คือ ธรรมที่ผู้รู้ธรรมจริงทรงไว้ ๑ ธรรมที่ผู้ศึกษาทรงไว้ ๑ การฟังธรรมก็จัดให้มี ๒ เป็นคู่กัน คือการฟังธรรมเป็นของง่าย ๑ การฟังธรรมเป็นของยาก ๑ การฟังธรรมจากผู้แสดงตามสถานที่ต่าง ๆ ในสมัยที่มีพระพุทธรูปศาสนาประจำเช่นสมัยนี้ การฟังธรรมก็กลายเป็นของง่าย ยิ่งสมัยทุกวันนี้มีทั้งการแสดงทางวิทยุกระจายเสียง และแสดงตามวัดหรือสถานที่ต่าง ๆ จนผู้ฟังเบื่อ จะเห็นได้ในศาสนพิธีต่าง ๆ พอพระเริ่มจะแสดงธรรมก็ปรากฏกิริยาของผู้ฟังมีอาการชอบกล และสมัยต่อ ๆ มาจนถึงสมัยปัจจุบัน ผู้แสดงอาจมีจำนวนมาก ผู้ฟังอาจมีจำนวนน้อย

เมื่อของสิ่งใดมีปริมาณมากขึ้น ของสิ่งนั้นจะพึงลดคุณภาพและราคาดลงตามความนิยมของคน แม้ของสิ่งนั้นจะทรงคุณภาพไว้อย่างสมบูรณ์ก็ตาม เช่น สินค้าที่มีมากจากต่างประเทศที่ส่งเข้าปะทะ

กันมากมาย จนถึงกับทำให้พ่อค้าใหญ่ ๆ ซึ่งหวังกำไรในการค้าด้วยกันเกิดการทะเลาะเบาะแว้งกันขึ้น และเกิดความเสียหายเพราะเหตุทั้งนี้ก็มีมากมาย

การฟังธรรมในทำนองที่ว่าผู้แสดงก็สักแต่ว่า ผู้สดับก็ทำนองเดียวกันเช่นนี้ การฟังธรรมจัดว่าเป็นของง่าย แต่การฟังธรรมจากผู้ทรงธรรมและรู้ธรรมอย่างแท้จริงภายในจิตอย่างพระพุทธเจ้าแลสาวกทั้งหลายรู้และสอนจริงตามที่รู้จริง และการฟังธรรมโดยธรรมชาติที่ประกาศกังวานอยู่ภายในภายในจิตตลอดเวลาตามที่อธิบายมาแล้ว กับผู้ฟังตั้งใจฟังเพื่อจะถือเอาประโยชน์จริง ๆ ในธรรม อย่างนี้ การฟังธรรมจัดเป็นของยาก เพราะยากทั้งผู้แสดง ยากทั้งผู้ฟังในทำนองเดียวกัน

ฉะนั้นการฟังธรรมจึงจัดว่าเป็นของยากก็มีเป็นของง่ายก็มี ด้วยประการฉะนี้

